

1917 ŞUBAT DEVRİMİ VE İDİL-URAL TATARLARI: KÖKLER VE DEVRİMİN ANLAMI (ŞUBAT-MAYIS 1917)

THE FEBRUARY REVOLUTION AND THE VOLGA-URAL TATARS: ROOTS AND THE MEANING OF THE REVOLUTION (FEBRUARY-MAY 1917)

Emre ÖZSOY^{ID}

Öz

Şubat Devrimi, beklenmedik zamanlamasına karşın uzun yıllardır biriken toplumsal ve siyasi kaynamanın bir sonucu olarak Bolşevik Devrimi'ne giden yolun en önemli aşamasıdır. Çarlık idaresinin otokratik mirasını yıkan bu gelişme sadece Rus toplumunun değil, gayri Rus halkların da siyasi ve ideolojik olarak yeniden yapılanmasının, Rusya çatısı altında yeni bir kimlik yaratma kaygısının da adıdır. Bu kapsamda, Müslüman bakiyeler içerisinde, devrim döneminin en hareketli coğrafyasını oluşturan İdil-Ural bölgesi, sahip olduğu matbuat araçları ve aydın kadrosuyla otuz milyona yakın Rusya Müslümanını yöneten bir konumda yer almıştır. Kazan Tatarlarının liderliğinde ilerleyen bu süreç, devrimden kaynaklı etkenler yanında Müslümanların dinî ve millî kimlikleriyle birleşerek şekillenmiştir.

Bu çalışma, İdil-Ural Tatarlarının Şubat Devrimi'nden, mayıs ayında Moskova'da düzenlenen Bütün Rusya Müslümanlarının Birinci Kongresi'ne kadar geçen iki ay içerisindeki faaliyetlerini ele almaktadır. Çalışmada İdil-Ural Tatarlarının Şubat Devrimi'ni nasıl karşıladığı sorunsalının; bölgedeki devrimci anlayışın ilk örnekleri, ideolojik yaklaşımlar ve aydınların faaliyetleri üzerinden incelenmesi amaçlanmaktadır.

Çalışmanın kaynaklarını Vakıf, Yıldız, Konya, Tormış gibi dönemin önde gelen süreli yayınları oluşturmaktadır. İdil-Ural bölgesinde devrim sürecini yöneten kadronun söz konusu yayınlarda çıkan yazıları incelenmiş, resmî haberler ve yerel halkın tutumu ile birlikte değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu açıdan çalışma; Şubat Devrimi'nin İdil-Ural'da karşılığını, aydınlar ve toplum üzerindeki etkisini ilk kez süreli yayınlar temelinde incelemesiyle ön plana çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şubat Devrimi, İdil-Ural Tatarları, Rusya Türkleri, Rusya Müslümanları, Çarlık Rusya

Abstract

Despite its unexpected timing, the February Revolution was a critical turning point on the road to the Bolshevik Revolution, emerging from years of mounting social and political unrest from years of mounting social and political unrest. This not only dismantled the autocratic legacy of Tsarist rule but also marked the beginning of a political and ideological restructuring for both Russian society and the non-Russian peoples within the empire. It reflected a broader effort to forge a new collective

* Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu Tarih Bölümü, Ankara / Türkiye, emreozsoy206@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6803-5099

identity under the umbrella of Russia.. In this context, the Volga-Ural region stood out as the most dynamic area among the Muslim populations during the revolutionary period. With its active press and vibrant intellectual community, it played a leading role in shaping the political direction of nearly thirty million Russian Muslims. These activities, led by the Kazan Tatars, were shaped by the ideological currents of the revolutionary days, combined with the religious and national identities of Muslims.

This article examines the activities of the Volga-Ural Tatars during the two month period between the February Revolution and the First Congress of All-Russian Muslims held in Moscow in May. It aims to explore how the Volga-Ural Tatars responded to the February Revolution by analysing early examples of revolutionary thought in the region, ideological approaches and the activities of intellectuals.

The sources of the study consist of the leading periodicals of the time such as *Vakit*, *Yıldız*, *Koyaş*, *Tormış*. The articles published in these journals by the intellectual figures who led the revolutionary process in the Volga-Ural region were examined and evaluated together with the official news and the attitude of the local people. In this respect, the study stands out for being the first to analyze on the basis of periodicals, how the February Revolution was received in İdil-Ural and its impact on the intellectuals and society.

Keywords: February Revolution, Volga (Idel)-Ural Tatars, Russian Turks, Russian Muslims, Tsarist Russia

Giriş

1917 Şubat Devrimi, Rusya tarihi içerisinde ve devrim okumaları arasında kökleri, gelişimi ve kendisinden sonraki Ekim Devrimi'nin hazırlayıcısı olması yönüyle önemli bir değişim sürecinin adıdır. Çarlık otokrasisinin sonunu getiren devrim, aynı zamanda Rusya içerisindeki gayri Rus halkların siyasi tercihlerini, millî ve medeni hayatlarını şekillendiren bir gelişmeydi. Bu kapsamda sayıları otuz milyona ulaşan Rusya Müslümanlarının devrimden etkilenmesi kaçınılmazdı. Fakat bu etki nasıl olmuştu? İdeolojik bir alt yapıları var mıydı? 1905 Devrimi'nden itibaren Müslümanların siyasi hayatına yön veren “Müslüman İttifakı” teşkilatı devrimi nasıl karşılamıştı? Bu ve benzeri soruların karşılığını hâlihazırda tam olarak Türk akademisinde bulmak oldukça zordur. Nitekim Şubat Devrimi'ni İdil-Ural bölgesi özelinde değerlendiren ya da inceleyen çalışmalar yok denecek kadar azdır. Her ne kadar Rusya Türklerini genel çerçevede ele alan çalışmalarda bu konuya değinilse de İdil-Ural özelinde detaylı bir inceleme bulunmamaktadır.

Yakın dönemde Türkiye'de Şubat Devrimi ve İdil-Ural Türkleri üzerine çalışmalar yapan isimlerin başında Nadir Devlet gelmektedir. Yazar, *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi* adlı eserinde Kazan ağırlıklı olmak üzere Samara, Ufa, Orenburg, Kırım ve Türkistan coğrafyasının önde gelen merkezlerindeki faaliyetler üzerinde durarak devrimin genel bir çerçevesini çizmiştir.¹ Devlet, bir diğer çalışması *Millet ile Sovyet Arasında 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi* adlı eserde de benzer bir yol izleyerek daha sonrasında yapılabilecek çalışmalar için önemli bir giriş yapmıştır.² Abdullah Gündoğdu tarafından kaleme

1 Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.

2 Nadir Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, Başlık Yayın Grubu, İstanbul 2011.

alınan bir makalede; Abdullah Battal Taymas, Zeki Velidi Togan ve Mehmet Emin Resulzade'nin değerlendirmeleri ortaya konularak aydınların Şubat Devrimi'ne yönelik anlatıları üzerinden bir kanaatin oluşmasına fırsat verilmiştir.³ Bununla birlikte, İdil-Ural bölgesinin Şubat Devrimi sürecindeki durumunu anlayabilmek, Kazan, Orenburg ve Ufa gibi merkezlerde yayımlanan ve ana kaynak konumunda olan gazete ve dergilerin incelenmesine bağlıdır. Zira bölgede çıkan süreli yayınlardan devrim öncesi ve sonrasını, bir bütün olarak Rusya Türklerinin sosyal, siyasi ve kültürel hayatları başta olmak üzere farklı alanlardaki faaliyetlerini neredeyse günü gününe takip etmek mümkündür. Dolayısıyla, söz konusu süreli yayınlar kullanılmadan yapılacak araştırma ve değerlendirmelerin bir yönüyle eksik kalacağını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu süreçte, yukarıdaki çalışmalardan farklı olarak *Vakit* (1906-1918), *Tormuş* (1913-1918), *Koyaş*, (1912-1918), *Yıldız* (1906-1918) gibi dönemin Tatar süreli yayınları temel alınarak bir araştırma ortaya konulmuştur.

Şubat Devrimi (1917)

Şubat Devrimi; Ekim Devrimi'ne etkisi ve daha da önemlisi Çar rejimini sonlandırması yönüyle ilgiyi hak eden, Rusya tarihinde iz bırakmış önemli siyasi ve toplumsal gelişmelerden biridir. Bu bakımdan; uzun süredir beklenen, rejimin yıkılması için nedenlerin biriktiği ve nihayetinde bir toplumsal patlamayla başlayıp, bir haftaya sıkışan önemli olayların adı anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla 1905 Devrimi'ni anımsatmakla birlikte, otokrasinin çökmesiyle ondan ayrılmaktaydı. İlginç olan ise devrimcilerin ve partilerin doğrudan bir rolü olmadığı gibi bu ani değişimin ne onlar ne de diğerleri tarafından beklenmiş olmasıydı.⁴ İleride Geçici Hükûmet Başkanı olacak Aleksandr Fyodoroviç Kerenski, Şubat Devrimi'ni değerlendirirken şöyle yazacaktı: “Monarşinin çöküşü, Rusya'nın Almanya ile yaptığı savaşın önemli bir zamanında, birdenbire ve umulmadık bir zamanda oldu. Bütün devlet mekanizması beklenmedik bir şekilde birdenbire çöküverdi.”⁵

Edward Hallett Carr, Ekim Devrimi'ni incelerken, köklerinin Rusya'ya özgü koşullar olduğunu dile getirmektedir. Bunun anlamı, otokratik bir yönetimin yarattığı baskı, girişilen savaşlar ve bir bütün olarak ekonomik ve politik istikrarsızlığın toplumsal huzursuzluğa neden oluşuydu. Ayrıca işçi sınıfının ortaya çıkışı, otokrasi karşısında yeni bir barikat oluşturmuştu. Carr'ın görüşleri Şubat Devrimi için de geçerliydi, fakat bu kez daha büyük bir savaş söz konusuydu.⁶ I. Dünya

3 Abdullah Gündoğdu, “Türklerin Tanıklığında Rusya'da Devrim Süreci”, *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2018, s. 21-36.

4 E. H. Carr, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi I (1917-1923)*, çev. Orhan Suda, Metis Yayınları, İstanbul 2016, s. 75; Adam B. Ulam, *The Bolsheviks, The Intellectual and Political History of the 'Triumph of Communism in Russia*, Harvard University Press, London 1998, s. 314.

5 Aleksandr Kerenski, *Kerenski ve Rus İhtilali*, çev. Rasih Güran, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1967, s. 186.

6 E. H. Carr, *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi 1917-1929*, çev. Levent Cinemre, Yordam Kitap, İstanbul 2015, s. 47-48.

Savaşı, özellikle de ekonomik anlamda Rusya'yı fazlasıyla zorladı. Temel geçim ürünlerinde fiyatlar yükseldi ve un, patates, yağ, et, ayakkabı, odun vb. kalemlerde %500'lerin üzerinde bir artış gerçekleşti.⁷ Soğuk ve yakacak kıtlığı da kendisini gösterdi. Resmî haberlere bakılırsa, Kiev'de hükümet okullarında okuyan çocuklar soğuktan yazı yazamaz duruma gelmişlerdi. Petrograd ve Moskova'da ise erzak yetersizliği söz konusuydu; hatta Moskova'da ekmek kuyrukları oluşmuştu.⁸ Diğer taraftan savaşın başlangıcında ortaya çıkan tablo, Çar'ı memnun edecek kadar otokratikti. Toplumda birlik duygusu canlanırken, idareye yönelik kızgınlıklar da bir kenara bırakılmıştı. Duma ise savaş harcamalarına gerekli onayı vererek toplantılarını uzun bir süre askıya almaktan kaçınmıyordu.⁹ Hatta Rus Marksizminin öncülerinden G. V. Plehanov, İtalyan Sosyalist Partisi üyelerinden Angelica Balabanof'a, "Kendi adıma konuşursam, eğer yaşlı ve hasta olmasaydım orduya katılırdım. Alman yoldaşlarınızı süngülemek bana büyük bir zevk verirdi" şeklinde bir açıklamada bulunmuştu.¹⁰ Yani otokrasinin düşmanları dahi savaş atmosferine uygun davranışlar sergilemekteydi. Geniş kitleler tarafından paylaşılan bu iyimser havanın aksine, eski İçişleri Bakanı P. N. Durnovo öngörüsünde yanılmayacaktı: Zafer, rejimin ayakta kalmasını sağlayacaktı; ancak muhtemel bir yenilgide ki Almanya ile savaş söz konusu olduğu için bu ihtimal kaçınılmazdı, monarşiye karşı isyan önlenemezdi.¹¹

23 Şubat'a doğru ekmeğin karneyle verileceğinin ilanı, savaşın da bir yansıması olarak sokaklarda karşılığını bularak kısa zamanda politik ve nihayetinde Romanovları yıkacak gelişmeleri, sanki önceden programlanmış şekilde başlatmaya yetti.¹² Olayların merkezinde, 8 Mart Dünya Kadınlar Günü kutlamalarını yiyecek sıkıntısını dile getirmek amacıyla kullanmak isteyen Bolşevik kadınların devrimci yöneticileri ikna etmeleri yer aldı. Vıborg bölgesindeki fabrikalarda çalışan kadın tekstil işçileri ve onlara katılanlar 23 Şubat (8 Mart) tarihinde mesai yapmadılar ve 90 bin kadar işçi Petrograd Dumasının önünde protestolara başladı.¹³ Göstericilerin ağzından "Ekmek!" sloganları yükselirken, sonraki günlerde hem grevcilerin sayısı arttı hem de söylemler değişti. Artık rejime ve savaşa yönelik olarak Rus toplumunun genel kanısını yansıtan "Çar'a hayır" ve "savaşa hayır" sesleri yükselmekteydi. Petrograd Sosyal Demokratları tarafından gösteriler sırasında dağıtılan bildirimlerde de Çar ve yönetimini "hırsız ve katil" olarak tanımlayan cümleler yazılıyordu.¹⁴

7 Marc Ferro, *The Russian Revolution of February 1917*, çev. J. L. Richards, Prentice Hall, London 1967, s. 20.

8 "Azık ve Otun Meselesi", *Vakit*, 2181, (22 Fıvral 1917), s. 1.

9 Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, çev. Kezban Acar, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 532.

10 Alexander Rabinowitch, *Devrim Doğru Petrograd Bolşevikleri ve 1917 Temmuz Ayaklanması*, çev. Serpil Pehlivan, Yordam Kitap, İstanbul 2017, s. 19.

11 Onur İşçi-Onur Önel, *Rusya İmparatorluğu'nun Çöküşü: Harp Yahut İhtilal*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 268-269.

12 Erich Lohr, "War and Revolution 1914-1917", *The Cambridge History of Russias Volume II: Imperial Russia 1689-1917*, ed. Dominic Lieven, Cambridge University Press, UK 2006, s. 655-656.

13 Geoffrey Swain, *Rus Devrimi'nin Kısa Tarihi*, çev. Mert Büyükkarabacak, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 62.

14 Antony Beevor, *Devrim ve İç Savaş 1917-1921 Rusya*, çev. Arif Kaplan, Kronik, İstanbul 2024, s. 32-33; Catherine Evtuhov – Richard Stites, *1800'den İtibaren Rusya Tarihi: Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*, çev. Ahmet Cevdet Aşkın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018, s. 307.

Murray Bookchin, şartların henüz olgunlaşmadığını öne sürerek, gösterilerde Bolşeviklerin veya devrimci partilerin herhangi bir dahli olmadığını ifade etmektedir. Dolayısıyla devrim, planlı fakat ideolojik yaklaşımdan ziyade bireysel, yaşamsal ihtiyaçların ve savaş şartlarının oluşturduğu yoksulluğun öfkeli bir şekilde dışa vurumuyla başlamıştı.¹⁵ Bookchin haklıydı; fakat Bolşeviklerin etkisini küçük görmek doğru değildi. Zira olayların kitlesel hâle dönüşmesinde payları vardı. Petrograd Bolşevik Komitesi ve Bölgelerarası Kadın Komitesi 8 Mart kutlamalarında üzerine düşeni yapmış; gösterilerin planlanmasında etkili olmuş ve üyelerine parti talimatlarını hatırlatmaktan kaçınmamıştı.¹⁶ Kargaşanın artışı askerlerin de payı vardı; 1905'in aksine başkent çevresindeydiler ve sayıları barış zamanının iki katından fazlaydı. Önemli bir kısmı da işçi ve köylü gruplarındandı.¹⁷ Dolayısıyla şubat günlerinin şahitlerinden Fransız gazeteci Anet, devrim sabahına yönelik “iç savaş” benzetmesi yapmakta haklıydı. İfadeleri sadece hâlihazırın değil, uzun yıllardır biriken toplumsal öfkenin de ta kendisiydi.¹⁸

Başkent'te Romanovların kaderi çizilirken, Mogilev'deki karargâhında bulunan Çar II. Nikolay otokrasiden taviz vermeye hiç de niyetli değildi. Petrograd'dan ayrılırken Başbakan Prens Goltsin'e bıraktığı Duma'nın dağıtılma kararını içeren emirde sadece tarih eksikti. Ayrıca Duma Başkanı Rodzyanko'nun uyarılarına verdiği tepki de değişime karşı olduğunu işaret ediyordu. Rodzyanko, önlem alınması, aksi taktirde sonraki günlerin çok geç olacağı yönündeki uyarısını yaparken Çar onu alaya alacak, cevap bile vermeyecekti.¹⁹ Üstelik 22 Ocak'taki “Kanlı Pazar”ın yıldönümü anmalarının büyümesini, grevlerin başlamasını ve 26 Şubat'ta askerlerin ihtilalcilere katılması olaylarını Duma ile ilişkilendirme yanlısına düştü ve aynı gün Duma'nın dağıtılmasını emretti.²⁰

Çar'ın talimatı bir yana, Rodzyanko derhâl bir toplantı düzenleyerek içerisinde Aleksandr Kerenski ve Nikoloz Çeizde'nin olduğu 12 kişiden oluşan “Nizamın Yeniden Tesisi İçin Geçici Duma Komitesi”ni oluşturdu. Askerî çevreler bu komiteye “Geçici Hükümet” adını veriyorlardı. Petrograd Sovyeti'nin onlara dâhil olması da uzun sürmedi. O sıralarda Mogilev'den Pskov'a geçen Çar, amcası Grandük Nikolay Nikolayeviç ve General Nikolay Ruzki'nin teklif ve yönlendirmelerinin aksine tahtı kardeşi Mihail Aleksandroviç'e bıraktı. Bu durum Duma'da tepkilere neden oldu. Sonrasında iş, sürecin yeni muhatapları Rodzyanko, Prens Lvov, Milyokov ve Kerenski'ye düştü. Tahtın teorideki sahibi Mihail Aleksandroviç'in ikna edilmesi uzun

15 Murray Bookchin, *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi Üçüncü Devrim: 1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri*, çev. Ali İhsan Başgöl, Sümer Yayıncılık, İstanbul 2023, s. 163-164.

16 E. N. Burdzhavov, *Russia's Second Revolution The February 1917 Uprising in Petrograd*, çev. Donald J. Raleigh, Indiana University Press, 1987, s. 104-105; George Katkov, *Russia 1917 The February Revolution*, Harper & Row Publishers, New York 1967, s. 252.

17 Paul Dukes, *October and The World, Perspectives on The Russian Revolution*, The Macmillan Press, London 1979, s. 84.

18 Claude Anet, *Günü Gününe Rus İhtilali*, çev. Nusret Kuruoğlu, Kardeş Matbaası, İstanbul 1969, s. 14-15.

19 Marcel Liebman, *Rus Devrimi: Bolşevik Zaferin Kökenleri, Aşamaları ve Anlamı*, çev. Samih Tiryakioğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, s. 112-113; “Radzanko Tarafından Padişahya Yiberilgen Tiligram”, *Vakit*, 2186, (3 Mart 1917), s. 2.

20 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 456-456.

sürmedi. Kendisine bazı güvenceler verildi ve feragat metninde yapılan ufak değişikliklerle yetkilerini Geçici Hükûmet'e devretmeyi kabul etti. Böylece Romanov hanedanı son buldu ve ikili bir yönetim kuruldu. Bir tarafta Geçici Hükûmet diğer tarafta işçi ve asker temsilcilerinden oluşan Petrograd Sovyeti yer aldı. Vasili Şulgin'in, "Evet, yine iki başlı bir şeye sahip olduk ama bu kesinlikle bir kartal değil" şeklinde ifade ettiği üzere, sonraki günler bu iki grubun çekişmesine sahne olacak ve Ekim Devrimi'yle sonuçlanacaktı.²¹

İdil-Ural Tatarlarında Devrimci Hareketlerin Kökleri: Örgütler ve Liderler

İdil-Ural bölgesinde, Tatarlar arasında devrimci hareketlerin ya da sosyalist örgütlenmelerin seyrini ortaya koyabilmek zordur. Elbette işçi hareketleri ve protestolar olmuştur; fakat bunu Rus etkisinden ayırmak ya da bağımsız düşünmek, zaman, mekân, kişi ya da grup vererek Tatarlar özelinde açıklamak kolay değildir. Bununla birlikte bazı Tatar örgütlerinden ve aydınlarından bahsetmek mümkündür.

Kazan'da işçi hareketlerinin 1891'de Alafazof fabrikasında ücret artış talebiyle ortaya çıktığı söylenebilir. Bunu 1893'de Vorobyevka yakınlarındaki demiryolu işçilerinin aynı nedenlerle yaptıkları protestolar izlemiş; ancak her ikisi de idare tarafından bastırılmıştır. Bu ilk kıpırdanmalara Tatarların katılımları yok denecek kadar azdı. Kazan'da Marksist oluşumlar ise Rus devrimci Nikolay Evgrafoviç Fedoseev ile başlamıştı. 1887'deki ilk Marksist örgüt (Lenin de katılmıştı) idare tarafından kapatılsa da 1892'de ikincisini kuruldu ve örgütün faaliyetleri Kazan'da sosyal-demokrat hareketlerin ilerleyişine zemin hazırladı. Takipçisi N. E. Bauman da benzer şekilde işçiler arasında Marksist örgütlerin tesisine öncülük etmekle kalmamış, Tatar işçileri etkilemeyi başarmış ve hatta köylere de ulaşmıştı. Bir diğer isim 1898'de Kazan'da ilk sosyal-demokrat birliğin oluşmasını yöneten ve Alafazof fabrikasındaki işçiler üzerinde etkili olan Efim Panktpatoviç idi. Çalışmalarında Petrograd'daki "Mücadele Birliği"ni örnek alıyordu.²² Dikkat edilirse Kazan'da, Tatarlar arasında örgütlenme faaliyetlerinin zayıf ve hatta bu anlamda örnek bulmanın çok zor olduğu görülecektir. Nitekim Mansurof, 1900'lere kadar Tatar işçileri arasında Marksizm ve proletarya bilgisinin mevcudiyetinden bahsetmenin doğru olmayacağına, bu bilginin fabrikalardaki Rus işçiler aracılığıyla edinildiğine dikkat çekmektedir. Bununla birlikte bazı Tatar devrimcileri de kendisini göstermişti. Seyfullah Ali Ekberof akla ilk gelen isimlerdendi ve Alafazof'ta etkin şekilde propaganda yapmaktaydı. Sefer Aliyef ve Sadık Aliyef de benzer faaliyetlerle dikkat çekmekte, 1 Mayıs kutlamalarını organize etmekteydiler.²³

Bu ilklerin yanı sıra Tatar işçi hareketlerinin 1902'de İbrahim Ahtemof ile hız kazandığı görülmektedir. İleride karşı devrimci olacak Ahtemof, Alafazof fabrikasındaki Tatar işçiler

21 Marc Ferro, *The Bolshevik Revolution A Social History of The Russian Revolution*, çev. Norman Stone, Routledge & Kegan Paul, London 1980, s. 8-9; Antony Beevor, *Devrim ve İç Savaş 1917-1921 Rusya*, s. 42-47.

22 H. Hesenov, *Revolutsioner Bolşevik Hösæn Yamaşev*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1959, s. 16-20.

23 Asım Mansurof, *Birinçi, Rivalutsiya Yıllarında Tatarlar*, SSSR Halklarının Üzek Neşriyatı, Meskev 1926, s. 13-14.

arasında teşkilatlar kurmakla kalmamış, Sosyal-Demokrat Partinin Kazan şubesinde de etkili bir isim olmayı başarmıştı. Ancak şube, aynı yılın sonlarına doğru polis tarafından dağıtıldı ve Ahtemof da Sibiryaya sürgün edildi.²⁴ 1900'de yayın hayatına giren, Lenin tarafından çıkarılan *İskra* gazetesinin de Kazan'da devrimci bilginin yayılmasında önemli bir rolü bulunuyordu. Gazete, Tatar dünyasını sosyal-demokrat yayınlarla, Marksist edebiyatla ve Lenin'in eserleriyle tanıştırmış, Tatarlar arasında komiteler kurulmasının da öncüsü olmuştu. 1902'ye ait bir sayısında Tatar işçileri arasında devrimci hareketlere dair propaganda faaliyetlerinin başlatılmasından söz edilebiliyordu.²⁵

Tatarlar arasında devrimci örgütlenmelerin ortaya çıkışında Kazan Tatar Uçitelski Şkola'nın da önemli bir etkisi vardı. "Tatarseverlerin yuvası" şeklinde tanımlanan okulda 1901'de Tatar öğrenciler, gizli bir örgüt olarak "Şakirtler"i kurmuşlardı. Sibiryaya ve Kırım'da da etkili olan örgüt, gayriresmî olarak *Terakki* gazetesini çıkardı ve 1904'te "Hürriyet" adını aldı. Bunu 1904-1905'te Ufa, Orenburg, Troitsk gibi şehirlerde de şubeleri olan "El-İslah" grubu takip etti. İslahçı öğrenciler ve mollalarca rağbet gören örgütün *El-İslah* adında gazete çıkarma girişimi ancak 1907'de yanıt buldu ve gazete 1909'a kadar yayımlandı. Amaçları, Tatar eğitim hayatının reforme edilerek mutaassıp zihniyetten kurtarılması şeklinde özetlenebilir. Bir diğer oluşum, medrese ve orta öğretim öğrencilerinin kurduğu "Berek"ti. *Tavış* adlı gazeteleri Ayaz İshakî'nin kontrolündeydi ve Sosyal-Revolusyoner bir yol takip ediyordu.²⁶ A. Bennigsen ve Quelquejay, eğitimde yenileşme talepleriyle ortaya çıkan bu ilk girişimleri, sonrasında devrimci eylemlere dönüşmeleri sebebiyle Tatarlar arasında devrimci mücadeleyi örgütleyen ilk Müslümanlar/örgütler olarak kabul ederler. Fakat burada ideolojik bir esinlenme söz konusu olmadığından, onlar arasında "gerçek Ortodoks Marksist" aramanın boşuna olduğu sonucuna ulaşmışlardır.²⁷ Bununla birlikte, Tatar öğrenciler tarafından ilk sosyal-demokrat örgüt Kazan Tatar Uçitelski Şkola'da 1904'te kuruldu. Oluşumun liderleri arasında Hüseyin Yamaşef, Gafur Kulahmetov, Ömer Tirigulof ve sonrasında onlara katılan Ayaz İshakî bulunuyordu. Onlara 1905'te Gabdulnasır Ahtariev, Salimgeray Çanişev, Fuat Tuktarov ve Şakir Mahammedyarov katıldı. Örgütün Müslüman işçilerin bulunduğu Alafazof ve Krestovnikov fabrikalarında etkin olduğu, faaliyetlerinin Ufa, Orenburg, Saratov, Astarhan ve hatta Bakü'ye ulaştığı ifade edilmektedir.²⁸

Tatarlar arasında devrimci izlerin takibi açısından Kanlı Pazar (1905) olayının önemli bir noktada bulunduğu iddia edilebilir. Sosyal-Demokrat Partinin yönlendirmesiyle Kazan'daki Alafazof, Porhavoı, Kristavnikof gibi büyük fabrikalarda yönetime karşı bir duruş sergilenmiştir. Dönemin şahitlerinden İbrahim Zeyni, 20-21 Ocak'ta Alafazof, Bulkin, Uşkof fabrikalarında

24 *Age.*, s. 17-19.

25 H. Hesenov, *Revolutsioner Bolşevik Hösæn Yamaşev*, s. 21-28.

26 A. V. Akhtyamova, "Tatarskoe Sotsialistiçeskoe Dvijenie: Genezis i Razvitie", *İz İstorii i Kulturi Haradov Srednego Povoljya*, 12/2, (2022), s. 95-98; İndus Tagirov, "Rossiiskie Revolyutsii i Probujdenie Tatar", *Eho Vekov*, 2, (2005), s. 102-103.

27 A. Bennigsen-C. L. Quelquejay, *Sultan Galiyev Üçüncü Dünyaçı Devrimin Babası*, çev. Erden Akbulut-T. Ahmet Şensilay, Sosyalist Yayınlar, İstanbul 1995, s. 40-44.

28 A. V. Akhtyamova, "Tatarskoe Sotsialistiçeskoe Dvijenie: Genezis i Razvitie", s. 98-99.

gösterilerin olduğunu, Zarif Sefer ile birlikte kolluk kuvvetleriyle çatıştıklarını belirtmektedir. O günlerin tanıkları arasında İbrahim Muratof (Zarif Sadıkof) ve Ali Saiyef de bulunuyordu ve Zeyni'nin anlattıklarına bakılırsa bir-iki gün sonra pek çoğu tutuklanmıştı.²⁹ Yine Alafazof fabrikasındaki Tatar ve Rus işçileri yönlendirmek amacıyla Sosyal-Demokrat Partinin Kazan şubesi tarafından bir komite oluşturulmuş, işçilerin taleplerinin yer aldığı Rusça ve Tatarca broşürler dağıtılmıştır. Tatar işçilerin, bu olaylara katılım nedenleri ise düşük ücret, ağır çalışma şartları ve uzun mesailer şeklinde ifade edilmiştir.³⁰ Galimcan İbrahimov da faaliyetlerini gizliden yürüten Tatar devrimcilerin bu süreçte sahaya çıkmaya başladıklarını belirtmektedir. Diğer taraftan onun çalışmasını yazdığı yıllar düşünüldüğünde bu konuda Tatarlar üzerine fazla sorumluluk yüklediği de düşünülebilir.³¹

1905 Devrimi'nin medrese öğrencilerine de etkisi kaçınılmazdı. Kazan'da Muhammediye ve Orenburg'da Hüseyiniye Medresesi öğrencileri ıslah talepleriyle öne çıkarken, Uçitelski Şkola'dakiler de Rus devrimcilerin etkisiyle sola kaymaktaydılar. Hatta "El İslah" üyeleri, tanınmış sosyal-demokrat Hüseyin Yamaşev ile temasa geçmiş, aralarında grev yapanlar da olmuştu. Kurat, bu "ıslahçı" medrese öğrenci hareketlerinin siyasi bir parti yönü olmadığını, faaliyetlerinin sadece "daha iyi bir tahsil yapabilmek arzusundan" kaynaklandığını belirtmektedir. Kısacası onlar geleneksel sisteme karşı duran modernleşme taraftarı kitlelerden ibaretti.³² 1905 Devrimi sürecinde Tatarlar arasında ortaya çıkan bir diğer oluşum ise "Tançılar" adını alan, içerisinde Ayaz İshakî, Fuat Tuktarov ve Şakir Muhammedyarov'un bulunduğu, Rus Sosyalist-Revolyüyonerlerin programını savunan gruptu. Bu isimlerin, aralarında Hüseyin Yamaşev'in de olduğu Tatar Uçitelski Şkola'dan birliktelikleri bulunuyordu. Tançılar, yayın hayatı kısa sürmesine rağmen Tatar devrimci hareketlerinde önemli bir yer edinen gazeteleri *Tan Yıldızı*'nda ihtilalci fikirler ortaya koymaktaydılar. Söz konusu gazetede işçi ve köylü sınıfının hakları savunulmakta, gelir dengesizliği eleştirilmekte ve sosyalizm propagandası yapılmaktaydı. Tançılar, Çarlığı devirmek istedikleri gibi Ceditçilerin faaliyetlerini de yetersiz buluyorlardı. Fakat işçiler, kanun önünde eşitlik, dinî ve millî hayatta özgürlük gibi konularda Ceditçilerle aynı noktada buluşuyorlardı.³³

29 Asım Mansurof, *Birinçi, Rivalutsiya Yıllarında Tatarlar*, s. 57-61.

30 *Age.*, s. 64-67.

31 Galimdjani İbragimov, *Tatari v Revolyutsii 1905 Goda*, İzdanie Gosudarstvennogo İzdatelstva TSSR, Kazan 1926, s. 37.

32 Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)", *Makaleler*, III, haz. Nihat Yazılıtaş, Ahmet Vurgun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 257; L. R. Gabdräfikova, "Tatarskoe Medrese i Revolyutsiya: Rojdenie "Bıvşih Şakirdov", *Çelovek i Revolyutsii: Kazanskaya Guberniya*, ed. L. R. Gabdräfikovo, İnstıtut İstorii im. Ş. Mardjani, Kazan 2016, s. 179-180.

33 Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 211; Ahmet Kanlıdere, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 25-26; Djamal Validov, "Tangisti", *Gayaz İshakii Eserler*, 15, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 2014, s. 11; Emre Özsoy, "Tan Yıldızı" Gazetesi'nde Ceditçi Aydınlarla Yönelik Muhalefet (1906)", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IV/7, (2022), s. 231.

Tüm bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, XX. yüzyıla girerken Tatarlar arasında devrimci örgütler ve faaliyetlerine dair izler sunmak mümkün olmakla birlikte, yaygın bir teşkilat ve tam olarak anlaşılmiş bir ideolojiden bahsetmek zordur. Dolayısıyla bu ilk yılları, Tatarlar için tanışma dönemi olarak tanımlamak daha doğru olur. Nitekim devrime dair bilgiyi gerçek anlamda içselleştirilmiş liderlerin de çok az sayıda olduğu görülecektir. Ancak aksi yönde bir örnek olarak Hüseyin Yamaşev zikredilebilir. Onun etkilendiği kaynaklar ve bilgi birikimi, Tatarlar arasında devrimci anlayışın izlenebilmesi açısından kayda değerdir. Yamaşev, 1897’de Kazan Uçitelsskaya Şkola’daki öğrenim yıllarında devrimci görüşlerle, Rus devrimcilerin eserleriyle ve Marksist örgütlerle tanıştı. Marks, Engels ve Lenin’in eserleriyle ilgilendi ve sosyal-demokrat yayın organı *İskra* gazetesinden etkilendi. 1903’e geldiğinde sosyal-demokratların Kazan Komitesinin bir üyesi durumundaydı. Yamaşev’in yanında Zarif Aliyef, Minulla Vahitof, Gafur Kulahmetof ve Alimcan Seyfettinof da vardı. Onun katılımı örgütün Tatarlar arasındaki faaliyetlerine yardımcı olurken, 1904’te profesyonel bir devrimci olan Nikifor Efremoviç Vilonov’un Kazan’a gelmesi de etkinliğini artırdı. Yamaşev, devrimci yayınları Tatarca’ya tercüme ederek işçilere ulaştırmakla kalmadı, Tatar askerleri arasında faaliyet göstererek işçilerle birlikte hareket etmeleri gerektiğinin propagandasını da yaptı.³⁴

Mansurof, Alafazof fabrikasında 1904’te Tatar işçilere yönelik Yamaşev tarafından kurulan teşkilatı, Tatarlar arasındaki ilk Bolşevik yapılanma olarak tanımlamaktadır.³⁵ Yamaşev’i önemli kılan faaliyetlerinden bir diğeri, Orenburg’da yasal bir sosyal-demokrat örgüt olarak Menşevik ve Bolşevikleri bir araya getiren “Uralcılar”ı kurması ve Tatar dilinde *Ural* adında bir gazete yayımlamış olmasıydı. Gazete, Orenburg’da Ocak 1907’de, Bolşevik Partinin bölgedeki komitelerinin yardımıyla çıkarıldı; fakat ilk başlarda kendisini “sosyal-demokrat yayın organı” olarak tanımlamadı. Toplam 31 sayı yayımlanan gazetenin ilk sayısında Yamaşayef, sosyalizm ve işçi-köylü sınıfı adına mücadele edildiğini, işçilerin Çar rejimini düşürerek demokratik bir rejim kuracağını, bunun en büyük dilekleri olduğunu belirtmiştir. Gazetenin Kazan işçileri arasında dağıtımına ise Uçiteliski Şkola’dan sınıf arkadaşı Gafur Kulahmetov yardımcı olmaktaydı.³⁶ Astarhan’da ise öne çıkan isim Kazan’dan gelen İbrahim Muratof (Zarif Sadıkof) olmuştu. Ancak Tatar işçi, köylü ve öğrenciler arasındaki propagandası 1907-1911 arasında Simferopol’de tutuklu kalmasına neden olacaktı.³⁷

34 H. Hesenov, *Revolutsioner Bolşevik Hösæn Yamaşev*, s. 38-44; 50-53.

35 *Age.*, s. 28-36; Asım Mansurof, *Birinçi, Rivalutsiya Yıllarında Tatarlar*, s. 31.

36 *Age.*, s. 149-151; H. Hesenov, *Revolutsioner Bolşevik Hösæn Yamaşev*, s. 104-106; 180-187; A. Bennigsen – C. L. Quelquejay, *Sultan Galiyev*, s. 43, 44.

37 Asım Mansurof, *Birinçi, Rivalutsiya Yıllarında Tatarlar*, s. 141-143.

1917 Şubat Devrimi ve İdil-Ural Tatarları

Hazırlık

Devletşin, Tatarların Şubat Devrimi'ne hazırlıklı olduğunu, ilk günlerden itibaren millî ve politik konuları tartıştıklarını, aralarında “Bugünü biz 350 yıldan beri bekliyorduk” düşüncesinin hâkim olduğunu ifade etmektedir.³⁸ Tespit doğrudur; fakat hazırlıklı olma durumunun ne anlama geldiği önemlidir. İfadeler, Tatarlar ile Çarlık arasındaki tarihî-siyasi süreci yansıtan bir çıktıdan ibarettir. Yani yönetici güç ile tebaa arasındaki baskı-direnç ilişkisinin sonucudur ve bu yönüyle Tatarlar, ideolojik bir hazırlıktan ziyade Çarlık idaresinin yıkılmasından duydukları memnuniyeti ortaya koymuşlardır. Bu durum devrim şahitlerinin notlarına da yansımıştır. Taymas'ın hatıralarına bakılırsa, Petrograd'da yaşananların küçük ölçeklisi Kazan'da da kendisini göstermişti. Fakat Tatarlarda siyasi ve millî bir program henüz bulunmuyordu. Başkanlığını Fuat Tuktarov'un yaptığı “Millî Şura” oluşturulmakla birlikte siyasi bir parti kurulması düşünülmüyordu.³⁹ Kurat da devrimin Rusya Türkleri tarafından karşılanışını incelerken, “hazırlıksız” ifadesini kullanmaktadır. Hatta “başarısızlık” olarak değerlendirmekte, neden olarak da hazırlıksız oluşlarını ve aydın kadro yetersizliğini öne sürmektedir.⁴⁰ Diğer taraftan, meşruti bir yönetim ilan edilse de otokrasinin ağırlığı devam etmiş ve savaş şartlarının getirdiği kısıtlılıklar Kazan Tatarlarının idareyle ilişkisinde faaliyet alanını daraltmıştı. Bunun yanında aydınlar; dinci, muhafazakâr, milliyetçi, liberal ve sol bakışa sahip gruplara bölünmüşlerdi.⁴¹ Dolayısıyla mayıs ayında Moskova'da yapılacak toplantının bir hazırlıksızlığın sonucu olarak düzenlendiğinin ifade edilmesi boşuna değildi.⁴² Devrimin şahitlerinden Togan'ın hatıralarına bakıldığında ise Petrograd'daki Müslüman vekillerin yaşananlar karşısında ilgisizlikleri açığa çıkmaktadır.⁴³ Bu durumda hem liderler hem de vekiller; Çarlığın yıkılabileceğini hesaba katmadıklarından devrimi hazırlıksız şekilde karşılamışlardı. Ayaz İshâki ise olayları daha farklı değerlendiriyordu. O, Müslümanların 1905'e nazaran iyi bir reaksiyon gösterdiğini düşünüyor, millî amaçlar yolunda merkezlerde ve yerel bölgelerde faaliyetlerde bulduklarını ifade ediyordu.⁴⁴ Ancak *Koyaş* gazetesinde çıkan bir yazıda; Tatarlar da dâhil Rusya Müslümanlarının 1905 sonrasındaki süreci iyi yönetemediklerinin, organize olmadıklarının ve gelişmeler karşısında Ruslar ve Yahudilerden geride kaldıklarının ve dolayısıyla hazırlıksız oluşlarının altı çiziliyordu. Yazarın değerlendirmesinden çıkan sonuç şuydu: Müslüman siyasi temsilciler görevlerini yerine getirmemişler, toplum da onlara yeterli desteği sağlamamıştı.⁴⁵

38 Tamurbek Devletşin, *Sovyet Tataristan'ı*, çev. Mehmet Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, [t.y], s. 77-79.

39 Abdullah Battal Taymas, *Rus İhtilâlinde Hâtıralar*, Ötügen Yayınevi, İstanbul 1968, s. 12-13.

40 Akdes Nimet Kurat, “1917 Şubat İhtilâli ve Rusya Türkleri”, *Makaleler*, II, haz. Nihat Yazılıtaş, Ahmet Vurgun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 96.

41 Nadir Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında*, s. 43.

42 “Selamımız”, *Yıldız*, 1112, (30 April 1917), s. 1.

43 Zeki Velidi Togan, *Hâtıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s. 122-123.

44 Salavat İshakov, *Rossiiskie Musulmane i Revolutsiya 1917-1918*, İzdatelcstvo Sotsialno-Politiçeskaya Mısl, Moskva 2004, s. 148.

45 “İnkılap ve Biz I”, *Koyaş*, 1089, (7 Mart 1917), s. 1.

Tatar Liderler ve Devrimin Anlamı

Şubat Devrimi İdil Ural'da duyulduğunda birkaç duygu aynı anda kendisini göstermişti: Şaşkınlık, sevinç ve umut. Duyguların temelinde yatan şey ise idareyle toplum arasındaki ilişkinin seyriydi. Bu bir bakıma devrimin nasıl anlamlandırıldığına cevabıydı. Dolayısıyla İdil-Ural'da devrim, ideolojik bir yaklaşımdan ziyade “inorodets” (yabancı) şeklinde görülen bir toplumun rejimin yıkılışını kutlaması şeklinde karşılandı. Romanovların sonuna dair Geçici Hükûmet'in ifadeleri bir Tatar gazetesinde, “Garajdanlar! Pek ulu bir iş vuku buldu. Rusya'yı felakete götüren eski hükûmet yıkıldı. Duma komitesi ve İşçi Vekiller Sovyeti memlekette idare ve tertip tüzüvünü öz üstüne aldı...”⁴⁶ cümleleriyle aktarılırken, Tatar toplumunun ilgilendiği şey “Sovyet”ten ziyade idarenin düşüşü olmuştu. Devrimi Petrograd'da karşılayan *Koyaş* muhabiri Kerim Said, işçi ve askerlerin etkisini belirtmekle birlikte yaşananlardan anladığını, “İhtilal, özgürlük. İstibdat devri bitti! Padişahın gereği yok, halkın kendisi padişah...” şeklinde özetliyor ve Tatarlar adına dört asra yakın baskı devrinin bittiğini ifade ediyordu.⁴⁷ Benzer şekilde Taymas, devrimi işçi ve halk vekillerinin çabaları sonucu kazanılmış bir hak ve Rusya'yı asırlardan beri ezen yönetimin sonu olarak tanımlarken, odaklandığı nokta yine rejimin yıkılmasıydı.⁴⁸ Ayaz İshakî de rejiminin yıkılışını bu temelde değerlendirmeye tâbi tutuyordu. O, Müslümanların matem tutmadığını ifade ettikten sonra toplumunun genel bakışını şöyle özetliyordu: “... Hazır zulüm, cebir ve talan padişahlığının ne tahtı var ne divanları var ne hapishaneleri ne de jandarmaları var...”⁴⁹

Devrimi, İslami değerler üzerinden yorumlayan bir din adamı ise Allah'ın insanları özgür yarattığını, elde edilen hürriyetin korunmasını, bunun İslam'ın da bir gereği olduğunu ifade ediyordu.⁵⁰ Ufa'da çıkan *Tormış* gazetesi Şubat devrimini “kanımızı döken zehirli istibdat kuvveti nihayet yıkıldı” şeklinde tarif ederken, bir başkası “Kamçı saltanatı bitti” şeklinde yazıyor ve böylece idarenin Müslümanlara yönelik siyasetinin nasıl algılandığı ortaya konuluyordu.⁵¹ Bu kapsamda Ceditçi aydınlardan Fatih Kerimî, devrimin Müslümanlar nazarında ne anlama geldiğini net şekilde ortaya koyan isimlerdendir. Kerimî makalesinde, “Bin yıllık Rusya hayatında şimdiye kadar örneği görülmeyen büyük bir vaka gerçekleşti. Hükûmet idaresi halk vekilleri koluna geçti. Bütün terakkiperver Rusya'nın, Rusya'daki bütün münevver tabakanın asırlardan beri beklediği buydu. Vatanın sadık ve fedakâr oğulları uzun zamandır bunu beklemekteydi...” satırlarına yer veriyordu.⁵² Kerimî, karakterine de uygun şekilde tedbirli davranılmasının altını çizirken, Müslümanların aralarındaki ihtilaflara son vererek olaylara

46 “Muvakkat Kamitit Tarafından Halkga Hitap”, *Vakit*, 2186, (3 Mart 1917), s. 2.

47 Kerim Said, “Memleket Üzeginden İhtilal hem İrek Künleri”, *Koyaş*, 1091, (12 Mart 1917), s. 2.

48 A. Battal, “Tüşken Nikolay II'nci”, *Yıldız*, 1763, (5 Mart 1917), s. 1.

49 Gayaz İshakî, “Saf Başına”, *Gayaz İshakî Eserler*, 9, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 2012, s. 7-11.

50 Ahund Müsavidi, “Hürriyet Devrinde”, *Yıldız*, 1778, (3 April 1917), s. 2.

51 “Büyük Vakalar Münasebetiyle”, *Vakit*, 2191, (10 Mart 1917), s. 1; “Allahga Şükür Bugünnü de Kördük”, *Tormış*, 603, (5 Mart 1917), s. 1.

52 F. K., “Zur Üzgeriş Künlerinde”, *Vakit*, 2187, (4 Mart 1917), s. 1.

halkla birlikte vatanın menfaati nazarından bakmalarını istiyordu.⁵³ Sadri Maksudî ise devrimi, “şimdi halk ile taht arasına “duvar” olup Rusya’nın terakkisine karşı, halkın hürriyetine mâni olan bürokrasi meydana atıldı” şeklinde özetliyordu. Bunun yanında Kerimî’den farklı olarak, Müslümanların siyasi temsilcilerini göreve çağırılmakta ve “siyasi korkaklık”tan kaçınılması gerektiğini özellikle vurgulamaktaydı.⁵⁴

Hadi Maksudî de değerlendirmeleriyle öne çıkan isimlerden biriydi. Devrimi, Rusya Müslümanlarına yönelik zulümlerin bitişi olarak kabul etmekle birlikte ihtiyatlı bir duruş içerisindeydi.⁵⁵ Kardeşi Sadri Bey’in aksine muhafazakâr ve tedbirli tavrına uygun şekilde değişimi, Müslüman toplumun hassas noktaları üzerinden açıklamakta ve bazı soruları gündeme getirerek devrimden beklenileni açığa kavuşturmuştur. Bu açıdan yeni idare için Müslümanların konumu ne olacaktı? Din ve eğitim işlerinde serbestlik verilmekle birlikte bunların yönetimi yine Ruslar elinde mi kalacaktı? Özellikle seçim sisteminde adil bir yol belirlenmeyecekse Müslümanlar için sevinecek çok da bir şey yoktu. Onun bu çıkışı Çarlık idaresinin Müslüman toplumun siyasi temsil hakkında yaptığı kısıtlamalarla alakalıydı. Dolayısıyla Maksudî, Rusya Müslümanlarının tamamını bir millet kabul ederek 30 milyona yakın oluşlarını, adaletli bir temsil sisteminde ülke yönetiminde etkili olabilecekleriyle bağdaştırmakta ve aksini düşünmek istememekteydi. Makalesinin devamında ise özellikle şu üç talep üzerinde duruyordu: Türk-Tatar dilinin resmî dil olması, Ruslarla eşitlik, din ve eğitim işlerinin Müslümanlara bırakılması.⁵⁶ Talepleri Rusçayla, ikinci sınıf vatandaş olarak görülmeyle ve dinî hayata yönelik eski idarenin baskılarıyla ilişkilidir. Yani bir nevi rahatlamak istedikleri alanları işaret etmektedir.

Tatarlar için devrim, rejim tartışmasını da beraberinde getirmişti. Bu kapsamda monarşi ve cumhuriyet kavramlarının tartışıldığı, yeni idarede söz sahibi olmak için cumhuriyet rejiminin öne sürüldüğü görülmektedir. Cumhuriyet rejimi dinî, millî ve iktisadi hakların kazanılması adına bir zorunluluk olarak değerlendiriliyordu. Ayrıca zamanın ruhuna da uygundu. Cemaleddin Velidi, artık “Tanrı Çarı korusun” demek yerine Rusya’nın selamet ve saadetini dilemek istediklerini belirterek, rejimin halk cumhuriyeti olması gereğini savunmaktadır.⁵⁷ Şehid Ahmediyef ve Hadi Maksudî de halk cumhuriyeti taraftarı olarak toplumlarını ve siyasi şartları düşünerek bir yol çizmekteydi. Ahmediyef, Müslümanların demokratik cumhuriyetten yana olduğunu, hâlihazırda köylü, işçi ve askerlerin de bu çizgide yer aldığını, dolayısıyla Kurucu Meclis seçimlerine hazırlanırken bu durumun göz önünde bulundurulmasını istiyordu.⁵⁸ Hadi Maksudî ise Rusya Müslümanlarının ekonomik ve eğitim seviyelerini hesaba katarak halk cumhuriyetini savunuyor, ancak bunun sosyalizmle karıştırılmamasını istiyordu. Zira ona göre sosyalizm, tecrübe

53 Agm., s. 1-2.

54 Sadri Maksudî, “Hazırkı Siyasi Ahval İçinde Vazifemiz”, *Vakit*, 2187, (4 Mart 1917), s. 2.

55 Hadi Maksudî, “Zur İnkılap”, *Yıldız*, 1769, (13 Mart 1917), s. 1.

56 Hadi Maksudî, “Zur Üzgerişler”, *Yıldız*, 1763, (5 Mart 1917), s. 1.

57 “İnkılap ve Biz VIII”, *Koyaş*, 1096, (23 Mart 1917), s. 1; “İnkılap ve Biz IX”, *Koyaş*, 1097, (27 Mart 1917), s. 1; C. V., “Meşrutiyet mi, Cumhuriyet mi? I”, *Vakit*, 2196, (21 Mart 1917), s. 1-2; “İnkılap ve Biz XII”, *Koyaş*, 1101, (4 April 1917), s. 1-2; C. V., “Meşrutiyet mi, Cumhuriyet mi? II”, *Vakit*, 2212, (25 April 1917), s. 1-2.

58 Şehid Ahmediyef, “Bizge Ni İşlerge VII”, *Yıldız*, 1772, (20 Mart 1917), s. 1-2.

edilmemiş, ihtilafli bir meslekti ve Rusya’da Avrupa’daki gibi bir işçi sınıfı da yoktu. Bu adla öne çıkanlar da temelde köylülerden ibaretti. Burjuvazi ise küçük ve gelişmemişti.⁵⁹

Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında Şubat Devrimi’nin, toplumu yönlendiren ve siyasi bir yol çizen liderler arasında benzer fikirleri ortaya çıkardığı anlaşılmaktadır. Nitekim devrim haberini aldıkları ilk andan itibaren odaklandıkları şey Çar rejiminin yıkılışı olmuştur. Dolayısıyla en azından devrim sonrasında ilk günlerinde, Seyit Alkin’in ifadesiyle, Tatarlar da dâhil bütün Rusya Müslümanları artık “siyasi olgunluğa erişmiş büyük bir devletin diğer halklarıyla birlikte eşit vatandaş olarak hissediyorlardı.”⁶⁰

Moskova ve Petrograd’da Müslüman Siyasilerin Faaliyetleri

Devrim günlerinde Moskova ve Petrograd’da Rusya Müslümanlarının siyasi temsilcileri ve aydın kadrolarından önemli isimler bulunuyor, yapılan toplantı ve gösterilerde Rusya Müslümanları adına hareket ediliyordu. Bu birlikteliğin temelinde, 1905’te kurulan Müslüman İttifakı’nın ruhu yer alıyordu. Dolayısıyla, Rusya Müslümanlarının siyasi hayatına yön verenler ağırlıklı olarak Tatarlardan oluşsa da bu şehirlerde devrimin karşılanışını yalnızca Tatarlar nezdinde ortaya koymak oldukça güçtür.

Petrograd’da, Rusya Müslümanlarının temsilciliğini üstlenen iki teşkilat vardı; birincisi Duma azalarını kapsayan “Müslüman Fraksiyası” diğeri ise “Müslüman Bürosu”. Her iki teşkilatın çalışmalarını yakından takip eden *Koyaş* muhabiri Kerim Said’in yazdıklarına bakılırsa vekillerin pek çoğu başkentte değildi. Büroda bulunan isimler ise Selim Giray Canturin, Ahmet Bey Salihov, İsmail Bey Lemanof, Necip Kurbanguliyef, Mustafa Çokayef ve Zeki Velidi’den ibaretti. Togan da devrim sabahında Müslüman Fraksiyonuna gittiğinde vekilleri olaylardan habersiz ve ilgisiz, rejimin değişmesine yönelik inancsız olarak bulmuştu.⁶¹

Bununla birlikte, Müslüman liderler daha fazla vakit kaybetmeden yoğun bir çalışma sürecine girdiler. 7 Mart’ta M. Yu. Cafarov başkanlığında gerçekleştirilen mitingde Duma Reisi Rodzyanko ve Geçici Hükümet Bakanı Lvov’a telgraflar gönderilerek Müslümanların yeni rejimi destekledikleri belirtildi. Ayrıca Petrograd İşçi ve Asker Komitesi’ne şehirdeki Müslüman işçilerden temsilciler seçildi.⁶² 15-17 Mart’ta Fraksiya ve Büro tarafından Ahmet Salihov başkanlığında düzenlenen toplantıda “Rusya Müslümanları Muvakkat (Geçici) Merkezî Bürosu” kuruldu. Amacı, umum Müslüman kongresini her yönüyle organize etmek olarak belirlendi.⁶³ Büronun 18 Mart-6 Nisan arasındaki toplantılarında; Kurucu Meclis seçimleri için Müslümanları

59 Hadi Maksudi, “Cumhuriyet Niden İbarettir”, *Yıldız*, 1773, (22 Mart 1917), s. 1.

60 İldus Tagirov, “Fevralskii Perevorot v Kazani: Obrazovanie Soveta i Ustanovlenie Dvoevlastiya”, *İstoriya Tatar*, VII, İnstitut İstorii İm. Ş. Meardjanii, Kazan 2013, s. 199.

61 Kerim Said, “Petrograd Mektubu”, *Koyaş*, 1082, (19 Fıvral 1917), s. 2; Zeki Velidi Togan, *Hâtıralar*, s. 122.

62 Salavat İshakov, *Rossiiskie Musulmane*, s. 116-117.

63 Akdes Nimet Kurat, “1917 Şubat İhtilâli ve Rusya Türkleri”, s. 98; “Muvakkat Müslüman Merkezi Komiteti Tüzülü”, *Vakit*, 2197, (22 Mart 1917), s. 3; Kerim Said, “Petrograd Mektupları”, *Koyaş*, 1099, (30 Mart 1917), s. 2.

hazırlamak, kadınların seçimlere katılmaları yolunda çalışmak, Türkistan Müslümanlarına gelişmeleri anlatmak amacıyla heyetler göndermek ve Petrograd'daki Müslüman askerlerin birleştirilmesi için komisyonlar kurulması konuları üzerinde duruldu. Ayrıca Zeki Velidi tarafından Rusya Müslümanlarının hangi kavim ve kabilelere mensup olduklarına, Seyit Giray Alkin ve Selim Giray Canturin tarafından da ruhani işlerin nasıl teşkil edileceğine dair raporlar sunuldu. Bu toplantılarda Ahmet Salihov, İsmail Lemanof, Necip Kurbangaliyef, Zeki Velidi, Selim Giray Canturin, Ömer Tirigulof, Sadri Maksudî, Seyit Giray Alkin, Mirza Tevkilef, Burhan Şeref, Kelimullah Hasanof, Nimetullah Hazret Timoşef, Hasan Sabri Ayvazof, Mustafa Kapçakovski, Ali Asgar Sutişef, Necip Asri, İbrahim Bikgulof, Ziyaeddin Yangaliçof, Zahid Şamil, Musa Bigiyef, Şakir Muhammedyarof, İbrahim Devletşiyef gibi isimler yer aldılar.⁶⁴

Nisan ayında Petrograd'daki Müslüman teşkilatlarını meşgul eden yeni bir durum kendisini gösterdi. Şubat Devrimi'nin sonucu olarak Müslümanlarda bir sola kayma durumu belirirken, geçmişte birlikte çalışılan Kadetlerle yol ayrımına gelindi. Zira Kadetler, liberal-demokrat çizgiden uzaklaşarak savaşı destelemekte ve hatta emperyalist bir tutumla İstanbul ve Boğazların işgalini savunmaktaydı.⁶⁵ Bu görüşler, partinin mart sonundaki toplantısında Sadri Maksudî tarafından ağır şekilde eleştirildi. Maksudî, bu siyasetin Müslümanların hoşuna gitmeyeceğini, Müslümanların hâlâ Kadetlerle birlikte olduğunu ifade etti. Bu açıklaması, kendisine yönelik protestoları da beraberinde getirdi. Merkezî Büro; söylenenlerin Maksudî'nin fikri olduğunu, Kadetlerin emperyalist davranışından memnun olunmadığını ve asıl bunun Rusya'daki 30 milyon Müslümanın görüşü olduğunu beyan etti. Kazan'dakilerin protestoları da farklı değildi ve Rusya Müslümanlarının bu iş için Maksudî'yi görevlendirmedikleri belirtiliyordu.⁶⁶ *Koyaş* gazetesinde ise benzer eleştiriler yanında daha kapsamlı bir görüş bildirilmişti. Kadetlerin emperyalist isteklerine dinî zeminde karşı çıkmak ve Rusya Müslümanlarının buna razı olmadıklarını dile getirmek yanlıştı. Zira buna karşı Kadet azalarından birisi Arapların Osmanlı'ya isyanını öne sürmüştü. Doğrusu, emperyalist siyasete razı olmadıklarının, diğer milletlerin yaşama hakkına saygı duyduklarının belirtilmesiydi.⁶⁷ Diğer taraftan *Yıldız*'da aksine bir destek söz konusudur. Gazetede, Kadetlerle birliktelik fikrinin Sadri Bey'e ait olduğu; ancak İstanbul ve Boğazlar konusundaki çıkışının Müslüman Bürosu tarafından desteklendiği, onun Kadetler programının değiştirilmesi için gayret gösterdiği yazılıyordu. Sadri Bey ise Rus gazetelerinde sözlerinin kesilerek yayımlandığını ve dolayısıyla anlaşılmadığını, fikirlerinin kendisine ait olduğunu; ancak Müslüman toplumu tanıyan biri olarak söylediklerinin Müslümanların çoğu tarafından dile getirilen şeyler olduğunu yazarak kendisini savundu. Ona göre Kadetlerle birliktelik, Müslümanların dilek ve taleplerini dikkate almaları durumunda olabilirdi.⁶⁸

64 "Petrograd Mektupları: İçtimai İşlerimiz, Merkezî Büro", *Koyaş*, 1106, (16 April 1917), s. 1-2.

65 Nadir Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında*, s. 47-49.

66 "Müslümanlar Protisti", *Koyaş*, 1103, (9 April 1917), s. 2; "Kaditler Syezdinde", *Yıldız*, 1779, (5 April 1917), s. 1-2; "Kazan Müslümanlarının Protisti", *Koyaş*, 1104, (11 April 1917), s. 3.

67 "İnkılap ve Biz XIII", *Koyaş*, 1103, (9 April 1917), s. 1-2.

68 "Kaditler Hakkında", *Yıldız*, 1782, (12 April 1917), s. 1; Sadri Maksudî, "Kaditler Syezdinde Söylenen Sözlerim", *Vakit*, 2214, (28 April 1917), s. 1-2.

Petrograd gibi Moskova da hareketli olaylara sahne olmaktadır ve anlaşılan buradaki Müslümanların devrime reaksiyonları gecikmemiştir. 5 Mart 1917’de Cuma namazı sonrasında Tatar, Kırgız ve Özbeklerden oluşan, eğer abartılı bir sayı değilse 15 bin kişilik bir miting düzenlendi. Katılımcıların bir kısmının elinde kızıl bayraklar da vardı. Önce mevcut gelişmeler hakkında halka bilgi verildi ve sonrasında Ayaz İshakî başkanlığında 12 kişiden oluşan bir komite oluşturuldu. Komite, Şehir Duması Reisi tarafından kabul edilirken hükümet başkanı Lvov’a, Duma Reisi Rodzyanko’ya ve Müslüman Fraksiyonu Başkanı Tevkilev’e destek telgrafi gönderildi. Telgrafta; eski idarenin Müslümanların gelişmesine engel olduğu, Müslümanların hem hükümet tarafından düşman gösterilmeye çalışıldığı hem de ikinci sınıf vatandaş olarak kabul edildiği, savaş sırasında Müslümanların büyük fedakârlıklar yaptığı belirtildi. Bunun yanında mitingden, Rusya Müslümanları kongresinin acil olarak toplanması ve dinî idare başındaki eski hükümet taraftarı Müftü Sefa Bayezidof’un düşürülerek hapse atılması kararları çıktı.⁶⁹

Moskova’daki faaliyetlerde Ayaz İshakî’nin lider olarak öne çıktığı görülmektedir. 6 Mart’ta Esadullayef Mektebi’ndeki toplantıda Moskova Müslümanları tarafından “Millî ve Siyasi Birlik” adlı bir teşkilat kuruldu ve içerisinde Ayaz İshakî, Hüseyin Baybikof, Ahmet Salihov gibi isimler yer alıyordu.⁷⁰ İshakî, diğer gayri Rus milletlerin oluşturduğu “Milletler Sovyeti” adlı teşkilatta da Moskova Müslümanlarını temsil ediyordu. Burada kendisine muhtariyet üzerine sorular yöneltilmiş; Müslümanlara %50’nin üzerinde oldukları bölgelerde yerel otonomi, daha az oldukları yerlerde ise millî-medeni(kültürel) muhtariyet verilmesi gerektiği cevabını vermişti.⁷¹ Bunun dışında 9 Mart tarihli toplantılarında, Moskova’daki Müslüman asker ve işçiler için bir teşkilatın kurulması da teklif edildi.⁷²

Petrograd ve Moskova’da bulunan Müslüman liderlerin devrimin hemen sonrasında izlemiş oldukları faaliyetlere bakılırsa şu hususların öne çıktığı görülmektedir: Geçici Hükümeti desteklemek, Müslümanlar olarak birlikte hareket etmek, emperyal siyasetlere karşı durmak, Ruslarla eşit vatandaş olarak kabul edilmek, Çarlık döneminde kısıtlanan millî, medeni ve siyasi haklarını elde etmek.

Nasıl Bir Yol İzlenmeli?

Şubat Devrimi sonrasında İdil-Ural aydınları ve genel olarak Rusya Müslümanlarının temsilcileri, bu yeni dönemde nasıl bir yol izlenmesi gerektiği noktasında; yeni hükümetin desteklenmesi, Kurucu Meclis seçimleri, Rusya Müslümanları kongresinin toplanması ve sınıf ayrımının bir kenara bırakılarak birlikte hareket edilmesi gibi başlıklar üzerinde durmuşlardır.

69 “Uluğ Almaşnu Künlerinde Müslümanlar”, *Koyaş*, 1089, (7 Mart 1917), s. 1, 2; “Meskev Müslümanlarının Ciyulişları”, *Vakit*, 2189, (7 Mart 1917), s. 1-2.

70 S. B., “Meskev Müslümanları Arasında”, *Koyaş*, 1091, (12 Mart 1917), s. 2-3.

71 S., “Meskev Müslümanları”, *Koyaş*, 1092, (14 Mart 1917), s. 3.

72 “Meskev’den”, *Koyaş*, 1094, (19 Mart 1917), s. 3.

Ayrıca Müslüman İttifakı ve Orenburg Dinî İdaresi'nin yeni sürecin yürütülmesinde yardımcı olabileceği seçeneğini tartışmışlardır. Söz konusu meselelerin çözüm merkezinde ise Geçici Merkezî Büro yer alıyordu.

Tatar matbuatında çıkan hemen hemen her yazıda yeni hükûmete destek verilmesi gerektiği vurgulanmakla kalınmamış, kapsam daha da genişletilerek din ve millet ayırt etmeksizin herkesin üzerine düşen bir görev olarak tanımlanmıştır. İmamlar, aydınlar, muallim ve müderrisler tarafından halkın bilgilendirilmesi istenmiş, Müslümanların artık uyanmaları, aksi taktirde din ve millet karşısında ihanet ve günaha girecekleri sık sık tekrarlanmıştır. Hükümetin desteklenmesi, eski idare taraftarlarının ortaya çıkışına engel olabileceği gibi Çarlık idaresinden kaynaklı hataların ortadan kaldırılması için zaman kazanmak anlamına gelecekti.⁷³ *Koyaş*'ta yayımlanan bir yazıda, Müslüman İttifakı'nın yeniden canlandırılması ve İttifak'ın şubelerinden elde edilen verilerin Müslüman Fraksiyasına ulaştırılması gerektiğinin altı çiziliyordu. Bununla birlikte hem Fraksiya hem de dinî idare sorgulanmadan geçilmiyordu. Onların hareketsiz kalışları karşısında Müslümanlar, siyasi süreci yönetecek “muvakkat komiteler” kurmalıydılar. Sonrasında bu komiteler birleşerek Müslümanların siyasi yönelişini tayin edecek, böylece dinî ve millî dileklerini elde edebilmelerinin yolunu açacaklardı. Diğer taraftan Fraksiya ve Büronun yardıma muhtaç olduğu ve halkın bu konuda üzerine düşeni yapması gerektiğinin altı çizilmeden geçilmiyordu.⁷⁴

Devrim sonrası faaliyetlerin merkezinde yer alan Sadri Maksudî, Müslümanlara siyasi bir yol belirleyen aydınların başında gelmektedir. O, genel bir kongrede millî dileklerin tartışılması gerektiğini düşünüyordu. Yeni hükümet adalet ve müsavattan bahsetse de bunun nasıl olacağı konusu henüz belli değildi. Kurucu Meclis seçimlerinin ne getireceği de tahmin edilemezdi. Dolayısıyla hükümet, Müslümanların ağırlığını hissetmeliydi.⁷⁵ Maksudî, Fraksiya'nın hareketsizliğini öne sürerek kongre için bazı teklifler de ortaya attı: Toplantı 15-20 Nisan sonuna kalmadan yapılmalı, zaman ve ulaşım sorunu nedeniyle sadece büyük merkez ve kasabalardan vekiller gelmeliydi. Yer olarak da Ufa uygundu. Orenburg, Kazan, Troisk, Ufa, Taşkent gibi merkezlerden 20 vekil yeterli olacaktı. Halkın bilgilendirilmesi işini de kurulacak mahallî bürolar üstlenecekti. Seçilecek kişiler millî hassasiyete sahip ve yaşanan gelişmelere hâkim olmalıydı. Halk ise vekillere verilmek üzere “dilek defteri” hazırlamalı, masraflar ise yine halk tarafından karşılanmalıydı.⁷⁶ “Milliyet Meselesi” adlı bir yazıda da Kurucu Meclis seçimleri Müslümanlar adına önemli meselelerden biri olarak değerlendiriliyordu. Bu yönde izlenecek siyasette, seçimlere millet olarak katılmak gerekirken, partilerin milliyet konusundaki tutumları

73 “Yeni Rusya, Yeni Hayat”, *Vakit*, 2188, (5 Mart 1917), s. 2; “Kazandığı Muallim ve Müderrisler Tarafından Rusyadaki Müslümanlara Hitap”, *Yıldız*, 1771, (17 Mart 1917), s. 3-4; Şehid Ahmediyef, “Bizge Ni İşlerge V”, *Yıldız*, 1770, (15 Mart 1917), s. 1; “Memleketteki Almaşınlar Münasebetiyle”, *Koyaş*, 1088, (5 Mart 1917), s. 1-2.

74 “İnkılap ve Biz İP”, *Koyaş*, 1090, (9 Mart 1917), s. 1; “Müslüman Fraksiyası ve Dyhovni Sabranıyamız Nişliler?”, *Vakit*, 2189, (7 Mart 1917), s. 1; “İşge Kaydan Başlarga Kirek”, *Tormış*, 609, (14 Mart 1917), s. 1.

75 Sadri, “Millî Syezd Niçün Kirek?”, *Vakit*, 2192, (12 Mart 1917), s. 1-2.

76 Sadri Maksudî, “Millî Syezd Ne Revişte Cıylurğa Tyüş?”, *Vakit*, 2193, (14 Mart 1917), s. 1-2; Sadri Maksudî, “Hazırğı Siyasi Ahval İçinde Vazifemiz”, *Vakit*, 2187, (4 Mart 1917), s. 2.

da bilinmeliydi. Yazar, bu kapsamda sosyal-demokratların milliyet konusuna bakışlarını inceledikten sonra, eğitimde “millî ve medeni avtonomiya” kararının sınıfsal açıdan zararlı olduğunu, yine her milletin müstakil olarak ayrılma hakkına o milletin medeni durumuna bakılarak karar verilmesini Müslümanlar açısından dikkat edilmesi gereken konular olarak öne sürüyordu.⁷⁷ Kurucu Meclis seçimleri çerçevesinde kadınlar da unutulmamıştı. Müslüman kadınların millet hayatındaki rolü üzerinde durularak, organize edilmeleri ve oy hakkına sahip olmaları gerektiği belirtilmiştir.⁷⁸

Müslümanlar, devrim değerlendirmelerinde “sınıf meselesinin” üzerinde ayrıca durmaktaydılar. Bu kapsamda mevcut siyasi değişimlere atıf yapmaktan çekinmemişlerdir. Örneğin 1 Mayıs kutlamalarının Çarlık idaresi tarafından yasaklandığı, askerlerle birlikte devrimi gerçekleştiren işçilerin toplumun ezilen sınıflarından olduğu ve bütün Rusya’yı kurtardıkları belirtilmektedir.⁷⁹ *Vakit*’teki bir ilanda ise İşçi ve Asker Sovyeti’ne yardımcı olmak amacıyla kurulan komiteye Müslümanlar arasından temsilcilerin arandığı yazılırken, Sovyetin savaşın durdurulması yönündeki çağrısının da desteklendiği görülmektedir. Hadi Maksudî de eski rejimde en fazla haksızlığa uğrayanların işçiler olduğunu belirterek, başarıları dolayısıyla işçileri tebrik ediyordu.⁸⁰

Diğer taraftan Müslümanlar, işçi ve askerlerin devrimdeki rolünü kabul etmekle birlikte bunu ideolojik temelde ele almamışlardır. Onlar için öncelik dil, din, millet ve sınıf ayrımı olmaksızın eşit davranacak bir idarenin kurulmasıydı. Dolayısıyla “Rusya, Ruslar içindir” şeklindeki siyasete dönülmemesini ve çoğunluk avantajının otokratik bir yönetime yol açmamasını istiyorlardı. Müslümanlar arasında farklı sınıflar olabilirdi; fakat bu birlikte hareket etmeye engel olmamalıydı. Müslüman İttifakı’nın gündeme getirilmesi bu yüzden önemliydi. Aksi durumda sınıf menfaatleri peşinde koşmak, onları “Kurucu Meclis” seçimlerinde zayıf bırakabilirdi. Dolayısıyla Samara’dan yazan Muhammed Fatih Murtazin İttifakı, sınıfsal ayrılmanın önüne geçebilecek bir oluşum olarak değerlendirirken, başka bir makalede ise diğer partilerle, özellikle Rus milliyetçiliğine kayan Kadetlerle mücadelede etkin olmak adına sınıfsal rekabetin Müslümanlar arasında yer almaması gerektiğini savunuyordu.⁸¹ Merkezî Büro tarafından yayınlanan “Hitabname”de de Müslümanların yeni dönemde dinî ve millî hayatlarına yön verebilmeleri adına birlikte hareket etmeleri, sınıf menfaatlerini bir tarafa bırakmaları şart olarak koşulmuştu.⁸² Bu kapsamda 21 ve 23 Nisan’daki açıklamalarında “Müslümanlar birleşiniz” sloganının kullanımı önemlidir. Büro, Müslümanları avam halk olarak tanımlayarak,

77 “Milliyet Meselesi”, *Koyaş*, 1108, (20 April 1917), s. 1-2.

78 “İnkılap ve Biz VII”, *Koyaş*, 1095, (21 Mart 1917), s. 1.

79 “Birinçi May Bayramı”, *Vakit*, 2209, (18 April 1917), s. 1.

80 “Orenburg Haberleri”, *Vakit*, 2212, (25 April 1917), s. 3; Fatih, “İnkılap ve Biz III”, *Koyaş*, 1091, (12 Mart 1917), s. 1-2; “İnkılap ve Biz V”, *Koyaş*, 1093, (17 Mart 1917), s. 1-2; Hadi Maksudî, “Hidmetkarlar Meselesi”, *Yıldız*, 1783, (18 April 1917), s. 2; Hadi Maksudî, “Rusya’da Partiyalar”, *Yıldız*, 1777, (31 Mart 1917), s. 2.

81 Taki Bedii, “Bugünkü Borçumuz”, *Koyaş*, 1092, (14 Mart 1917), s. 1-2; Muhammed Fatih Murtazin, “Müslüman Syezdi Hakkında”, *Vakit*, 2200, (29 Mart 1917), s. 1-2; “İnkılap ve Biz VI”, *Koyaş*, 1094, (19 Mart 1917), s. 1.

82 “Hitabname”, *Vakit*, 2208, (16 April 1917), s. 1.

sınıf farklılıklarının belirgin olmadığını, işçi sınıfının ise yeni oluşmaya başladığını dolayısıyla “avam flagı (halk bayrağı)” altında birleşmesi gerektiğini öne sürmüş, en küçük birimlerde dahi birlikte hareket edilmesini istemiştir. Büroya göre Müslümanların büyük zenginleri de yoktu.⁸³

Ayaz İshakî 7 Nisan’da adına düzenlenen bir mecliste, Rusya Müslümanlarının millet bayrağı altında birleşmelerini isterken sınıf bilincini inkâr etmemişti. Hatta 1905 Devrimi’ne atıfta bulunarak o dönemlerde sınıfsal mücadelenin gerekli olduğunu belirtmişti. Fakat hâlihazırda millî ve medeni hayatın inşası için bütün sınıfların bir arada olma zorunluluğu vardı.⁸⁴ Ahmediyef ise devrimin burjuva düşmanlığını göz önüne alarak Müslümanlar için önemli bir noktayı işaret ediyordu: Müslüman bayları. Onlar toplumun gelişmesinde, dinî ve millî değerlerin korunmasında rol oynamakla kalmayıp, askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması için de önemli bir kaynak olarak öne çıkmaktaydılar.⁸⁵ Kazan ileri gelenlerinin katıldığı bir toplantıda Ahmediyef’e benzer şekilde Alimcan Barudi de dinî hayatın siyasi, edebî ve millî alandaki çalışmalarla korunabileceğini, dolayısıyla Müslüman baylarına da görevler düştüğünü belirtmişti. Toplantı sonunda ise “Millî Sermaye” adlı bir finans kaynağı kurularak Tatar baylarından yardım toplanmıştı.⁸⁶ Yine Kazan’a bağlı Arça şehrinde, içerisinde Müslümanların da bulunduğu bir grubun şehirdeki tüccarlara saldırılarının İslam’a aykırı bir davranış olarak değerlendirilmesi, Müslümanların böylesi olaylara dâhil olmamalarının istenmesi aynı çizgide bir yaklaşımdı.⁸⁷ Olayın araştırılması için Kazan Müslüman Komitesi’nin girişimiyle yapılan incelemede; Müslümanların son dönemdeki gelişmeleri anlamadıkları, rejimin yıkılmasına sevinmekle birlikte Çar destekçileri tarafından galeyana getirildikleri tahmin edilmiştir.⁸⁸

Devrim döneminde birlikte hareket etmek adına, İdil-Ural’daki aydınlar ve kuruluşların Türkistan Müslümanlarını da bilgilendirme gayretinde oldukları, matbuat organlarında onlara sıkça yer verdikleri, temsilciler gönderdikleri ve ortak toplantılar düzenledikleri de görülmektedir.⁸⁹

Ufa ve Orenburg (Şubat-Nisan 1917)

Ufa ve Orenburg, İdil-Ural bölgesindeki Müslümanların devrim dönemindeki faaliyetlerinin izlenebildiği iki önemli merkezdir. Kazan şehri kadar gelişmiş olmasalar da Ufa; dinî idareye

83 “Petrograd’daki Müslüman Merkez Byurosı Tarafından”, *Vakit*, 2210, (21 April 1917), s. 1-2; “Petrograddaki Müslüman Merkezî Bürosu Tarafından”, *Koyaş*, 1109, (23 April 1917), s. 2.

84 F., “Ayaz Efendi Şerefine”, *Koyaş*, 1105, (13 April 1917), s. 1-2.

85 Şehid Ahmediyef, “Bizge Ni İşlerge VI”, *Yıldız*, 1771, (17 Mart 1917), s. 1-2.

86 Alim Alaaddin Şeref, “Kazan Müslüman Mutebarasının Cyuluşı”, *Koyaş*, 1098, (28 Mart 1917), s. 2-3.

87 “İnkılap ve Biz IV”, *Koyaş*, 1092, (14 Mart 1917), s. 1.

88 “Müslüman Kamititi”, *Koyaş*, 1094, (19 Mart 1917), s. 2-3.

89 A. Rauf Muzaffer, “Türkistan Müslümanlarının Bugünkü Vazifeleri”, *Vakit*, 2190, (8 Mart 1917), s. 2; “İnkılap ve Biz XIV”, *Koyaş*, 1104, (11 April 1917), s. 1-2; “Memleket İdaresi Almaşnu ve Türkistan”, *Vakit*, 2193, (14 Mart 1917), s. 1; “Kazan Müslüman Kamititinin Umumi Cyumi”, *Koyaş*, 1105, (13 April 1917), s. 2-3; “Orenburg Müslümanlarının Cyuluşı”, *Vakit*, 2196, (21 Mart 1917), s. 4.

ev sahipliği yapmakta, Orenburg ise matbuat sahasında hatırı sayılır bir zenginliğe sahip bulunmaktaydı. Ayrıca konumu gereği devrimin Türkistan'daki seyrinin izlenmesine fırsat vermekteydi.

Dönemin süreli yayınları incelendiğinde, Ufa'da halktan ziyade sınırlı sayıdaki aydın kadronun faaliyet içerisinde olduğu, toplantılarda yeni hükûmet, yeni rejim, Rusya Müslümanları kongresi ve bilhassa Mahkeme-i Şeriyye başlıkları üzerinde durulduğu görülmektedir.⁹⁰ Ömer Trigulof, Zakir Kadiri ve Vaiz Nuruzef gibi isimler, halk üzerinde etki ve yaptıkları faaliyetlerle dikkat çeken aydınlar arasındaydılar.⁹¹ Ufa Müslümanlarının en geniş kapsamlı toplantısı 14-16 Nisan tarihlerinde yapıldı ve gündem; Geçici Hükûmet, Rusya'nın gelecekteki idaresi, Rusya Müslümanlarının birlikteliği, Rusya Müslümanları toplantısı ve Kurucu Meclis seçimleri şeklinde belirlendi. Geçici Hükûmet temsilcisinin tebrik ettiği toplantıdan çıkan bazı önemli kararlar ise şunlardı: Rusya halk cumhuriyeti tarzında yönetilmelidir. Kurucu Meclis seçimleri her milletin nüfusunu göz önüne alacak bir kanun üzerine yapılmalıdır. Din ve devlet işleri birbirinden ayrılmalı, her din idare karşısında eşit hukuka sahip olmalıdır. Her millete dinî ve medeni muhtariyet verilmelidir. Kadınlar her türlü müessese ve seçim işlerinde erkeklerle eşit olmalıdır. Müslüman askerlerden ayrı bölükler kurulmalıdır. Müslüman mekteplerinde eğitim ana dilde olmalıdır. Türk-Tatar dili Müslümanların işlerinde resmî dil olmalıdır. Yer meselesi Kurucu Meclis'te tartışılmalıdır.⁹²

Ufa Müslümanları için devrim günlerindeki en önemli sorunu Mahkeme-i Şeriyye oluşturuyordu. Dinî idare devrime geç cevap vermiş, kiliselerin yeni atmosfere uyum sağlama hızlarına nazaran pasif kalmıştı. Diğer taraftan, Müslümanlar nazarında Çarlık idaresinin temsilcisi konumunda yer alıyordu. Rejiminin yıkıldığı günlerde Müftü Sefa Bayezidof Petrograd'da bulunurken eski ve yeni idare tarafları arasında sorunlar yaşanmıştı. Kadı Salihcan Urmanof ve Nur Muhammed Mamaliyef yeni idareye destek verirken, Başkadı İnyetullah Kapkayef ve ekibi eski hükûmeti destekleyen ilanlar bastırıldığı gibi etraftaki mollalara da bu doğrultuda mektuplar yazmıştı. Bu durum karşısında değişim taraftarları 8 Mart'ta aldıkları kararla Ebusud Ahtemof, Kutluğ Muhammed Alkin ve Ömer Trigulof'u dinî idareye komiser olarak atadılar. Kadı İnyetullah ve Müftü Bayezidof ev hapsine mahkûm edildi.⁹³ Halk ise bu değişime yönelik tepkisini şöyle ifade ediyordu: "İndi eski ve kart mollalara gün bitti, anların ukazları (resmî görev belgesi) alına."⁹⁴ 15 Mart'ta Muhammed Mamaliyef, Salihcan Urmanof ve Süleyman Mamaliyef imzasıyla yeni idareyi destekleyen ve Müslümanların sınıf

90 "Şeyzidler ve Ufa Müslümanları", *Yıldız*, 1777, (31 Mart 1917), s. 3-4.

91 Muhabir, "Ufa Haberleri", *Yıldız*, 1770, (15 Mart 1917), s. 3.

92 "Ufa Vilayeti Müslümanlarının Şeyzidi", *Tormuş*, 619, (28 Mart 1917), s. 1; "Ufa Vilayeti Müslümanlarının Şeyzidi", *Tormuş*, 630, (16 April 1917), s. 1-2; "Şeyzidin Mühim Kararları", *Tormuş*, 631, (18 April 1917), s. 2; "Ufa Müslümanlarının Vilayet Şeyzidin Kararları", *Koyaş*, 1112, (30 April 1917), s. 3.

93 "Orenburg Mahkeme-i Şeriyasındaki Üzgerişler", *Vakit*, 2194, (15 Mart 1917), s. 2.

94 "Orenburg Mahkeme-i Şeriyasından", *Vakit*, 2195, (17 Mart 1917), s. 1; "Mahkeme-i Şeriye Meselesi: Sefa Bayezidof hem Kapkayef İşi", *Tormuş*, 606, (9 Mart 1917), s. 1-2; "Sefa Bayezidof ve İnyet Kapkayeflerni Tevkif Münasebetiyle", *Tormuş*, 607, (10 Mart 1917), s. 1.

ayrımı gözetmeksizin birlikte hareket etmesi gerektiğini savunan bir beyanname yayımlandı. Ayrıca Cuma namazında hutbenin Çar yerine Rusya'nın saadeti ve selameti adına okunması emredildi.⁹⁵ Kadı Salihcan Urmanof, imamların klasik görevleri yanında mevcut siyasi gelişmeler hakkında halkı bilgilendirme zorunluluklarının olduğunu düşünen bir isimdi. Bu kapsamda Ufa bölgesinden gelen mollalarla yaptığı toplantıda, imamların görevlendirmeleri planlanmış ve bu konuda büyük destek görmüştür.⁹⁶

Ufa Müslümanlarının yukarıda belirtilen genel siyasi yönelişine karşın, devrimci karakteriyle öne çıkan isim Galimcan İbrahimov'du. Hasanov'un verdiği bilgilere bakılırsa, Marksizm-Leninizm hakkında henüz derin bir bilgiye sahip değildi; fakat Fatih Seyfi ile birlikte Ufa'da Tatarca devrimci gazete *İrek*'i yayımlamaya başlamıştı. İbrahimov, Çarlık rejiminin işçi ve askerler tarafından, onların kanı ile yıkıldığını, iktidarın Geçici Hükûmet elinde değil, devrimin gerçek sahiplerinin elinde olduğunu düşünüyordu. Onda dikkat çeken şey, Müslümanlar arasında sınıfsal bir farklılıktan bahsetmesiydi. Müslüman İttifakı oluşumuna ve "burjuva" olarak tanımlanan Ceditçilerin bütün Rusya Müslümanlarını birleştirme anlayışlarına karşıydı. Bundan dolayı da Rusya Müslümanları toplantısının İttifakın etkisizliği nedeniyle halk adına başarılı sonuçlar doğuracağını umut ediyordu.⁹⁷

Orenburg ise Ufa'ya nazaran daha hareketli günler yaşamaktaydı. Rejimin düşüş haberi 2 Mart'ta şehre ulaştığında ilk iş olarak süreci yönetmek amacıyla Granjdanski Kamitet (Vatandaşlık/Halk Komitesi) kuruldu ve Fatih Kerimi Müslümanları temsilen komiteye seçildi.⁹⁸ Orenburg'da Müslümanların siyasi yolunu çizen teşkilat, Ceditçilerden oluşan Orenburg Müslüman Bürosu'ydu. Büro; Müslümanların, Rus ve Yahudi vatandaşların tecrübelerinden yararlanmalarını siyaseten bilgilennemeleri adına iyi olacağını düşünmekteydi. Bunun dışında, birlikte hareket etmek adına komiteler kurulmasını, sınıfların kendi menfaatleri için çalışmanın yanında umum halk için de mücadele etmelerini istiyordu.⁹⁹

5 Mart'ta, cemiyetinin toplantı salonunda siyasi gelişmeler değerlendirildikten sonra Başbakan Lvov'a ve Duma Reisi Rodziyako'ya tebrik ve destek telgrafının gönderilmesi kararlaştırıldı.¹⁰⁰ Ertesi gün kadınlar, şehirde bulunan Türkistanlıların ve Sadri Maksudi'nin de yer aldığı daha kapsamlı bir toplantı icra edildi. Kelimullah Hasanof başkanlığında açılan mecliste, eski idarenin nasıl düştüğü ve nedenleri hakkında bir konuşma yapıldı. Meclisin hitamında, Rusya Müslümanları toplantısının hazırlığı için 9 kişiden oluşan bir komite seçildi. Yeni hükûmete, Müftü Bayezidof'un görevden alınması gerektiğinin bildirilmesi ve son

95 Muhabir, "Ufa Haberleri", *Yıldız*, 1771, (17 Mart 1917), s. 2; "Mahkeme-i Şeriyanın Umumi Emri", *Vakit*, 2194, (15 Mart 1917), s. 1.

96 "Orenburg Mahkeme-i Şeriyesinden Ahund, Hatip ve İmamlarga", *Tormuş*, 609, (14 Mart 1917), s. 3; "Mahkeme-i Şeriyeye Tiresinde", *Vakit*, 2202, (31 Mart 1917), s. 1-2.

97 M. H. Hasanov – Galimdjani İbragimov, *Tatknigoizdat*, Kazan 1977, s. 101-110; G. İ., "Bütün Rusya Müslümanları Cıyılışı", *İrek*, 11, (6 May 1917), s. 1.

98 "Orenburg Haberleri: Üzgerişler Orenburg'da Niçek Karşı Alına?", *Vakit*, 2187, (4 Mart 1917), s. 3.

99 "Orenburg Haberleri: Hitabname", *Vakit*, 2193, (14 Mart 1917), s. 3.

100 "Orenburg Haberleri", *Vakit*, 2189, (7 Mart 1917), s. 3.

olarak da Orenburg Müslüman askerleri toplantısının yapılması kararlaştırıldı.¹⁰¹ 14 Mart'ta ise Sadri Maksudî tarafından Kurucu Meclis seçimleri üzerine bir konferans verildi. Maksudî, Müslümanların birlikte hareket etme zorunluluğunu vurgulamakla kalmadı; Türk-Tatar dilinin resmî dil olmasını, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını, dinlerin eşit görülmesini ve din değiştirmede Müslümanların Hristiyanlarla aynı hukuka sahip olmaları gerektiğini beyan etti.¹⁰² Büronun toplantıları sadece yerel değil bölgesel ölçekte de gerçekleşti. 8-11 Nisan 1917'de Müslüman bürolarının genel toplantısını organize etti. Amaç Müslümanların sorunlarını tartışmak ve yeni dönemde bir siyaset belirlemektir. Toplantıya Orenburg yanında Ufa, Kazan, Samara, Taşkent, Turgay, Akbulak, Aktübe gibi şehir ve bölgelerden temsilciler katıldı. 9 Nisan'daki toplantı sonucunda; Müslüman askerî firkalarının kurulması, savaş mağdurlarına yardım yapılması, Rusya Müslüman Sovyetinin (Şura-yı İslam) kurulması, Müslümanların yerel idarelere katılması, Müslüman askerlerinden Voyannı Sovyet (Askeri Komite/Meclis-Konsej) kurulması, Müslüman kongresi programı ve Müslüman bayramlarının kongrede gündeme getirilmesi kararlaştırıldı. 10 Nisan'daki toplantı kararlarının ise açıklanmaması uygun görüldü.¹⁰³ Büro aynı zamanda Müslümanları bilgilendirmek amacıyla kitapçıklar basarak Orenburg çevresindeki Müslüman komitelerine, hayır cemiyetlerine, Zemstva idaresine ve diğer müesseselere dağıttı. "Muvakkat Hükümetin Tedbirleri", "Meşrutiyet mi, Cumhuriyet mi?", "Uçreditelny Sabraniye ve Müslümanların Hazırlıkları", "Siyasi Partiler Hakkında Malumat" isimli kitapçıkların basılmasını da planladı.¹⁰⁴

Kazan (Şubat-Nisan 1917)

Rusya'nın büyük şehirleri yanında Kazan ve Nijni Novgorod gibi merkezlerde de devrim haberleri kısa sürede yayıldı. Devrim toplantılar, partiler, işçiler ve üniversite öğrencileri tarafından sevinçle, kızıl bayraklar altında ve halkın "Marseillaise" şarkılarına katılmalarıyla karşılandı.¹⁰⁵ Bununla birlikte, gelişmelerde Müslümanlarının rolü var mıydı? Sarah Badcock, Kazan'da, Rus olmayan halkların devrim sırasında bir kenarda kaldıklarını ifade etmektedir. Bu anlamda devrim konusunda daha bilinçli olan Ruslarla Tatarlar arasında, daha "Kazan İşçi ve Asker Sovyeti" seçimleri başlangıcında ayrışma yaşanmış, Ruslara karşı bir güvensizlik doğmuştu. Ayrıca "milliyetçi ve burjuva" olarak tanımlanan Tatar Ceditçilere karşı küçük bir Müslüman sosyalist grup ancak oluşabilmişti ki onlar da 8 Mart'taki toplantıda birbirlerinden keskin şekilde ayrılmışlardı.¹⁰⁶

101 "Orenburg Müslümanlarının Ciyuluşları", *Vakit*, 2190, (8 Mart 1917), s. 2.

102 "Sadri Efendi'nin Liksiyası", *Vakit*, 2195, (17 Mart 1917), s. 1-2.

103 "Müslüman Byurolarının Kineş Meclisi", *Vakit*, 2209, (18 April 1917), s. 2.

104 "Orenburg Haberleri", *Vakit*, 2201, (30 Mart 1917), s. 3.

105 Sarah Badcock, *Politics and The People in Revolutionary Russia a Provincial History*, Cambridge University Press, UK 2007, s. 33.

106 *Age*, s. 38.

Devrimin hemen akabinde Bolşevik Partinin bölgede teşkilatlanmaya başladığı görülmektedir. Partinin Kazan Komitesi'nin liderliğini Viktor Aleksandroviç Tihomirnov yapmaktaydı. Tihomirnov 21 Mart'ta Kazan'a gelmişti ve Bolşevikleri birleştirme amacı taşıyordu. 31 Mart'ta ise komitenin *Raboçi* adında gazetesi yayımlanmaya başladı. Programı, Rusya Sosyal Demokrat Partisini izliyordu. Nisan ayından itibaren partinin Kazan bölgesindeki küçük birimlerde büroları açıldı, fabrikalarda da teşkilatlanmaya gidildi.¹⁰⁷ Kazan Bolşevik Komitesi ve yöneticileri Müslüman İttifakı'nın liderlerini burjuva olarak tanımlarken, Geçici Hükûmete desteklerinden de rahatsızdılar. Bu kapsamda Fuat Tuktarov, Sadri Maksudî, Abdullah Battal, Abdullah Apanayev ve Alkin kardeşler Tatar burjuva hareketinin liderleri olarak görülürken *Koyaş*, *Yıldız*, *Tormuş*, *Vakit*, *Kurultay* ve *İl* gibi gazeteler de burjuva yayınları olarak kabul ediliyordu.¹⁰⁸ Devrimin duyulduğu günlerde Bolşevik çizgide ilerleyen Tatarlar da yok değildi. Bu kapsamda Mollanur Vahitov, Kamil Yakubov, Minulla Vahitov, Yakup Çanışev, Sadık Ahtyamov gibi isimler öne çıkıyordu. Mollanur Vahitov Kazan'daki Müslüman Sosyalist Komitesi'nin liderliğini yapıyordu. Hasiyat Gaynullin, Amina Muhitdinova, Sıddık Husnutdinov, Veli Şafıgullin de komitede yer alan isimlerdendi. Komite 15 Haziran 1917 itibarıyla *Kızıl Bayrak* gazetesini çıkarmaya başladı. Gazete, Tatar işçi ve köylülerine odaklanmakla birlikte, Ceditçilerin Müslümanları bir millet olarak görme anlayışına karşı çıkıyordu.¹⁰⁹

2 Mart tarihinde yani Petrograd'daki gelişmeler Kazan'a ulaştığında, Kazan Harbi Zanaat Komitesi İşçiler Gurubu tarafından işçilere hitap edilmekle birlikte içerisinde Müslümanların olup olmadığı bilgisi mevcut değildir. Fakat sayıca çok az olmalıydılar. Sınıfsal sloganların yer aldığı bir hitapta Rusların organize olmaları muhtemeldi. Zaten çok hızlı reaksiyon göstermeleri bir miktar hazırlıklı oldukları anlamına geliyordu.¹¹⁰

Kazan Müslümanlarının devrime dair faaliyetleri çok geçmeden başladı. 7 Mart'ta "Bolşoi Tiyatr"da üniversite öğrencilerinin temsilcilerinin de katıldığı büyük bir toplantı gerçekleştirildi. Devrimin nasıl oluştuğu ve Müslümanların olaylara bakışı konuları üzerine yoğunlaşan birden fazla madde üzerinde duruldu. Ayrıca yeni hükûmet tebrik edilerek Duma reisi Rodzyanko'ya bir telgraf gönderildi. Katılımcıların genel kabulüne bakıldığında yaşananlar 1905'in devamı olarak değerlendiriliyordu. En önemli mesele ise Rusya'nın yeni idare biçiminin ne olacağı konusuydu. Bu çerçevede Rusya Müslümanları olarak hareket ederek Kurucu Meclis seçimlerine katılmalı ve birliklerini organize edecek bir teşkilat kurulmalıydı.¹¹¹ 12 Mart tarihli toplantıda da Fuat Tuktarov'un başkanlığında 12 kişiden ibaret Kazan Müslüman Komitesi kuruldu. Sonrasında Müslüman Bürosuna gönderilecek temsilciler seçildi. Bu isimler; Sadri Maksudî, Seyit Giray Alkin ve Abdülhamid Kazakof'tu.¹¹²

107 M. K. Muharyamov, *Oktyabr i Natsionalny Vopros v Tatarı*, Tatarskoe Knijnoe Izdatelstvo, Kazan 1958, s. 27-30.

108 *Age.*, s. 32-34.

109 *Age.*, s. 40-42.

110 "Kazan'da Haller", *Yıldız*, 1763, (5 Mart 1917), s. 2.

111 "Kazan Müslümanlarının Umumi Cyuışı", *Koyaş*, 1090, (9 Mart 1917), s. 3.

112 "Müslüman Kamitinin Cyuışı", *Koyaş*, 1092, (14 Mart 1917), s. 3.

15 Mart günü Kazan'da, anlaşıldığı kadarıyla Ruslar tarafından organize edilen büyük bir mitingde "hürriyet bayramı" kutlamaları gerçekleştirildi. Yazılanlar doğrusya Rusya Müslümanlarından 10 bin kişi katılmıştı. Mitingde devrim havasına da uygun olarak öğrenciler, askerler, işçiler ve diğer sınıflara mensup erkek ve kadınlar, ellerinde kızıl bayraklarla ve "Yaşasın Hürriyet" yazılı posterlerle yer almışlardı. Yunusoflar Meydanı'ndan başlayıp Bolşoi Tyatır'a geçen Müslüman göstericilerin önünde imamlar da bulunuyordu ve hatta Sadık İmankulu tarafından Kur'an okunarak devrim günlerinde hayatını kaybedenlere dua edilmişti.¹¹³

24 Mart'ta Veliyullah İbrahimov'un evinde Kazan Müslümanlarının önde gelenlerinin yer aldığı önemli bir toplantı gerçekleştirildi. Katılımcılar arasında Necip Halfin, Şihab Ahmerof, Abdülhamid Kazakof, Alimcan Barudi, Hadi Maksudî gibi isimler bulunuyordu. Toplantı Kazan Müslümanlarının birlikte hareket etmesi görüşü üzerinde ilerledi. Fakat Keşşaf Tercümani sadece Tatarlar değil Rusya Müslümanlarının tamamının düşünülmesini isterken, Abdullah Apanayef hürriyeti kazanmakla işlerin bitmediğini Fransa ve Cezayir örneği üzerinden açıkladı ve Müslümanların işlerini kendi ellerine alması gerektiğini ifade etti. Kazakof da Rusya Müslümanlarının bir millet olarak diğer siyasilere anlatılması gerektiğini, sosyalistler ve diğer Rusların, Müslümanların kendilerine katılmalarını beklemelerinin uygun olmadığını dile getirdi. Fatih Emirhan ise Müslüman burjuvaziye hedefe koydu; onları görevlerini yerine getirmemekle, kendi kazançları peşinde koşmakla, halkı hazırlamamakla ve Müslüman İttifakını işlevsiz kılmakla suçlayarak mevcut hakların demokratlar tarafından alındığını söyledi.¹¹⁴

Kazan Müslüman Komitesi'nin 9 Nisan'daki toplantısı, taleplerin dile getirildiği önemli bir buluşma oldu. Bu kapsamda şu kararlar alındı: Rusya, federalizm temelinde halk cumhuriyeti olmalıdır. Orta Rusya Müslümanları için millî-medeni muhtariyet verilmelidir. Müslümanların sayıca fazla olduğu yerlerde resmî işlerde Türk-Tatar dili kullanılmalıdır. Seçim işlerinde her bölgenin nüfusuna göre düzenleme yapılmalıdır. İşçi meselesinde sosyal-demokratların, yer meselesinde sosyal-revolusyonerlerin programı kabul edilmelidir. Rusya içerisindeki her millet Ruslarla eşit olmalıdır. Kadınlar hukuk bakımından erkeklerle eşit sayılmalıdır. Müslüman askerlerin dinî ve millî ihtiyaçları giderilmelidir. Bunun yanında, Türkistan ve Sibiryaya göçmen yerleşimi durdurulmalı, savaş bitirilmeli, Kurucu Meclis bir an önce toplanmalıdır.¹¹⁵ 23 Nisan'da yapılan toplantıda ise savaşa karşı tutumun nasıl olacağı görüşülmüş, İşçi ve Asker Sovyeti'nin kararları küçük değişikliklerle kabul edilerek, savaşın mahkûm milletlerin hürriyetinin temin edilmesi şartıyla durdurulması gerektiği bildirilmiştir.¹¹⁶

Müslüman Komitesi'nin dışında kadınlar, işçiler ve din adamları da yaptıkları toplantılarla devrime yönelik görüşlerini dile getirdiler. 24 Nisan'da Novaya Klup'te Kazan Müslimelerinin ilk toplantıları düzenlendi. Kızıl bayraklarla ve duruma uygun pankartlarla süslenen salonda

113 "Hürriyet Bayramı", *Koyaş*, 1093, (17 Mart 1917), s. 3-4; "Kazan Haberleri", *Yıldız*, 1771, (17 Mart 1917), s. 4.

114 Alim Alaaddin Şeref, "Kazan Müslüman Mutebaranının Cyuluşu", *Koyaş*, 1097, (27 Mart 1917), s. 2-3.

115 "Kazan Müslüman Kamitininin Platforması", *Koyaş*, 1109, (23 April 1917), s. 2; "Kazan'da Müslüman Kamitininin Platforması", *Yıldız*, 1784, (21 April 1917), s. 1.

116 "Müslüman Kamititi", *Yıldız*, 1785, (26 April 1917), s. 4.

300'e yakın katılımcı mevcut olup Kırgız, Kazak, Türkistan, Taşket, Kasım, Moskova, Ufa ve pek çok yerden 71 vekile yer aldı. Sara Hanım Ahmerova'nın başkan seçildiği toplantıya Müslüman Komitesi Başkanı Fuat Tuktarov ile Müslüman Askerler Komitesi Başkanı İlyas Alkin de katılarak tebriklerini sunmuşlardır.¹¹⁷ Toplantıda kadın-erkek eşitliği, Müslüman kadınların nikâh durumları, eğitim ve ana dil meseleleri üzerinde durulmuştur.¹¹⁸ Kazan Ulema Cemiyeti de eski idarenin yıkılışını memnuniyetle karşılamış, birlik içinde Kurucu Meclis seçimlerine yönelik çalışmalar yapılmasını istemiştir. 26 Nisan tarihli meclislerinde ise Moskova'da yapılacak toplantıya yönelik şu maddeleri gündeme getirmişlerdir: Rusya'nın idaresi halk cumhuriyeti olmalıdır. Kurucu Meclis seçimleri milletlerin sayılarına uygun ve adil şekilde yapılmalıdır. Her millete dinî ve medeni muhtariyet verilmelidir. Türk-Tatar dili resmî dil sayılmalıdır. Kadın ile erkeğin hukuk ve şeriat karşısında eşit sayılması gerektiği belirtilmiştir.¹¹⁹ Kazan Müslüman İşçiler ve Ticaret Bürosu temsilcileriyle Rus tüccarlar arasında yapılan 5 Nisan'daki toplantı sonucunda ise çalışma süresi 8 saat olarak kabul edilmiştir. Toplantıda Müslümanların dinî bayramları da göz önüne alınarak işçiler için düzenlemeler yapılmıştır.¹²⁰ 11 Nisan tarihli Kazan haberlerine bakılırsa, sekiz saatlik iş vakti konusunda bazı işverenlerin buna uymadığı anlaşılmaktadır. Bu konuda Kazan Müslüman Sosyalistler Komitesi harekete geçerek, bazı Müslüman köylerinden gelen eski idare yanlısı haberleri de göz önüne alarak Müslümanlara sürecin anlatılması hususunda Kazan'daki Sosyalist Revolusyonerler Partisi ile temasa geçmiştir.¹²¹

Devrim haberleri Kazan'a ulaştığında Müslüman askerlerde de hareketlenmeler mevcuttu. Ancak genel olarak Rusların takip edilmesi söz konusuydu. İlk olarak 94. Zapaski Alayı'nda komutanlar tutuklandıktan sonra, olayları yönlendiren Grigoriyef adlı bir Rus askerinin emriyle komiteler kurulmuştur. Bunlara katılım konusunda Müslüman askerlerin bilgisi olmasa da 8 Mart'ta onlarla temasa geçmişlerdir. Bu aşamada İlyas Alkin lider olarak öne çıkmakta hem Müslüman askerlerle hem de komite temsilcileriyle görüşmeler gerçekleştirip Müslüman askerlerin durumları hakkında bilgi vermekteydi. Ayrıca Müslüman Komitesi'yle birlikte çalışmaktan da kaçınmıyordu. Bu yönde mart ayında gerçekleşen Kazan Komitesi'nin bir toplantısına İlyas Alkin ve Seyyit Attar Efendi Vahidof da katılmış, 5-6 kişilik bir heyet kurulmuş, böylece 94. Alay dışındaki Müslüman askerlerin de birleşmeleri başlamıştır. Sonrasında İlyas Ahmerof ve İlyas Alkin'in liderliğinde düzenlenen toplantıda ise "Harbi Müslüman Komitesi" teşkil edilmiştir. Amaç; Müslüman askerleri bir fikirde birleştirmek, aralarında siyasi, dinî ve millî hisleri artırmak, ayrı bir Müslüman alayı kurmak, askerlerin hayat şartlarını iyileştirmek ve Ruslarla eşit hukuka sahip olmaları için çalışacak komisyonlar tesis etmek şeklinde belirlenmiştir.

117 "Müslimelerin Birinci Syeizdi", *Koyaş*, 1110, (25 April 1917), s. 3.

118 "Kazandagi Umumi Müslimeler Syeizdi", *Yuldz*, 1785, (26 April 1917), s. 2; "Müslümeler Syeizdinin İkinci Meclisi", *Yuldz*, 1111, (27 April 1917), s. 2.

119 "Kazandagi Ulema Cemiyeti Tarafından Müslümanlarga İşbu Hitabname Taratıldı", *Yuldz*, 1775, (27 Mart 1917), s. 3, 4; "Ulema Cemiyetinin Layihası", *Yuldz*, 1786, (28 April 1917), s. 1.

120 "Kazan Haberleri", *Yuldz*, 1781, (10 April 1917), s. 3.

121 "Kazan Haberleri", *Koyaş*, 1104, (11 April 1917), s. 3.

Kararlar arasında İşçi ve Asker Vekiller Sovyeti'ne temsilci gönderilmesi de yer alıyordu.¹²² Bu süreçte Kazan Müslüman Harbi Komitesi'nin en önemli meselesini Tatar alaylarının kurulması konusu oluşturuyordu. Komite bu meseleyi Kazan Müslüman Komitesi'yle iş birliği içerisinde halletmeyi düşünüyor, Fraksiya nezdinde de girişimlerde bulunuyordu. Tatar alaylarının kurulma nedenleri olarak; Müslüman askerlerin dinî ihtiyaçlarının yerine getirilememesi, ibadet yerlerine sahip olmamaları, defin işlemleri, dinî bayramlar ve dil konuları zikredilmiştir. Tatar alayları için gerekli maddi kaynağın ise halktan ve baylardan toplanması uygun görülmüş, baylara karşı herhangi bir saldırı yapılmamasının da altı çizilmiştir.¹²³

Sonuç

Şubat Devrimi, sadece İdil-Ural Tatarlarının değil, Rusya Müslümanlarının tamamını hazırlıksız yakalayan bir gelişme olmuştur. 1905 Devrimi'nden kazanılan tecrübenin, savaş şartları nedeniyle daha da kısıtlanan bir topluma yeni siyasi süreçte yol gösteremediği anlaşılmaktadır. Zira İdil-Ural Tatarları, devrimi siyasi programdan uzak, aralarında ihtilafların olduğu yetersiz aydın kadrosuyla karşılaşmıştır. Rusya Müslümanları içerisinde devrim bilgisine en yakın toplum olsalar da 1905 Devrimi'ne kadar onlar arasında kapsamlı bir örgütlenmeden, Marksist anlayıştan bahsetmek oldukça zordur. Bu yöndeki gelişmeler daha çok Şubat Devrimi'nden sonra kendisini göstermeye başlayacaktır. Dolayısıyla devrimci bilginin kaynağını Ruslar oluşturmaktadır.

Şubat Devrimi'nin anlamı İdil-Ural Tatarları tarafından ideolojik temelden ziyade rejimin yıkılışıyla ilişkilendirilmiştir. Bu çerçevede sosyal, siyasi, kültürel başta olmak üzere pek çok alanda kısıtlandığını belirten bir toplum, idarenin yıkılmasını dinî ve millî haklarına kavuşmanın anahtarı olarak görmüştür. Dikkat edilirse devrim sürecinde Kazan, Orenburg ve Ufa gibi merkezlerde yapılan toplantılar sonucunda, yeni yönetimden talep edilenler de bu çerçevedeydi. Müslümanların dinî idaresi, seçim işleri, hukuki eşitlik, dil konusu, mektep ve medrese sorunları başlıca konuları oluşturuyordu. Dolayısıyla devrimin sınıfsal değerler üzerinden karşılandığını söylemek doğru olmayacaktır. Bununla birlikte işçi ve askerler arasında Kazan, Orenburg, Ufa gibi merkezlerde birlikteliklerin kurulduğu görülmektedir. Fakat bu gelişmeler dahi devrimin düşman olarak göreceği burjuva veya muhafazakâr kesimin bir köşeye atıldığı anlamına gelmemektedir. Bu noktada dinî kimliğin birleştirici rolü açıkça görülmektedir.

Çalışmada ulaşılan sonuçlardan biri de İdil-Ural Tatarları ve hatta Rusya Müslümanlarının devrimin temelinde tezat bir şekilde sınıfsal ayrışmadan uzak durmaya çalışmış olmalarıdır. Bu yaklaşımlarının altında nüfus çoğunluğunu da arkasına alarak, yeni idare karşısında daha güçlü kalmak amacıyla "Müslüman" kimliği etrafında birlikte hareket etmenin faydalı olacağına

122 "Kazan Haberleri", *Yıldız*, 1778, (3 April 1917), s. 4; "Tatar Polkaları Ni Üçün Kirek?", *Yıldız*, 1780, (7 April 1917), s. 2, 3; Kutlu Muhammed, "Kazan Müslüman Askerleri Arasında Hürriyet Hareketleri", *Yıldız*, 1774, (24 Mart 1917), s. 4.

123 "Kazan Müslüman Harbi Kamititi", *Koyaş*, 1100, (2 April 1917), s. 2, 3; "Kazan Müslüman hem Harbi Kamititleri Cyulışı", *Koyaş*, 1101, (4 April 1917), s. 2.

dair inanç yer almaktadır. Özellikle Kurucu Meclis seçimlerinde etkili olabilmenin yolunun bu noktadan geçtiği propagandası yapılmakta, aydınlar ve toplumun bu çizgide ilerlemesi gerektiği düşünülmektedir. Bütün Rusya Müslümanlarının bu kapsama dâhil edilmesi ve Müslüman İttifakı kuruluşunun yeniden organize edilmeye çalışılması bahsedilen anlayışla ilgilidir. Bununla birlikte, sınıfların varlığını kabul edenler olmasına rağmen genel kanıyı yönlendirecek kadar etkili olmamışlardır.

Son olarak devrimin, muhafazakâr-aydın rekabetine ya da Kamici-Ceditçi çatışmasına etki ettiği, Ceditçi kuşağın devrimci aydınlarla birlikte çalıştığı görülmektedir. Her ne kadar aralarında tam anlamıyla bir uyumdan bahsetmek mümkün olmasa da Ceditçilerin bir kısmının sosyalist kaynaktan beslendiği açıktır. Fakat burada ideolojiyi kendi dinî ve kültürel değerlerine uyarlamaları söz konusudur. Bunun en somut örneğini ise özellikle Kazan'da kurulan teşkilatların birlikte hareket etmeleri oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- “Allahga Şükür Bugünnü de Kördük”, *Tormuş*, 603, (5 Mart 1917), s. 1-2.
- “Azık ve Otun Meselesi”, *Vakit*, 2181, (22 Fıvral 1917), s. 1.
- “Birinçi May Bayramı”, *Vakit*, 2209, (18 April 1917), s. 1.
- “Büyük Vakalar Münasebetiyle”, *Vakit*, 2191, (10 Mart 1917), s. 1.
- “Çıstay Müslüman Syezidninin Protokolü”, *Yıldız*, 1112, (30 May 1917), s. 2-3.
- “Hitabname”, *Vakit*, 2208, (16 April 1917), s. 1.
- “Hürriyet Bayramı”, *Koyaş*, 1093, (17 Mart 1917), s. 3-4.
- “İnkılap ve Biz I”, *Koyaş*, 1089, (7 Mart 1917), s. 1.
- “İnkılap ve Biz II”, *Koyaş*, 1090, (9 Mart 1917), s. 1.
- “İnkılap ve Biz IV”, *Koyaş*, 1092, (14 Mart 1917), s. 1.
- “İnkılap ve Biz IX”, *Koyaş*, 1097, (27 Mart 1917), s. 1.
- “İnkılap ve Biz V”, *Koyaş*, 1093, (17 Mart 1917), s. 1-2.
- “İnkılap ve Biz VI”, *Koyaş*, 1094, (19 Mart 1917), s. 1.
- “İnkılap ve Biz VII”, *Koyaş*, 1095, (21 Mart 1917), s. 1.
- “İnkılap ve Biz VIII”, *Koyaş*, 1096, (23 Mart 1917), s. 1.
- “İnkılap ve Biz XII”, *Koyaş*, 1101, (4 April 1917), s. 1-2.
- “İnkılap ve Biz XIII”, *Koyaş*, 1103, (9 April 1917), s. 1-2.
- “İnkılap ve Biz XIV”, *Koyaş*, 1104, (11 April 1917), s. 1-2.
- “İşge Kaydan Başlarga Kirek”, *Tormuş*, 609, (14 Mart 1917), s. 1.
- “Kaditler Hakkında”, *Yıldız*, 1782, (12 April 1917), s. 1.
- “Kaditler Syezdinde”, *Yıldız*, 1779, (5 April 1917), s. 1-2.
- “Kazan Haberleri”, *Koyaş*, 1104, (11 April 1917), s. 3.
- “Kazan Haberleri”, *Yıldız*, 1771, (17 Mart 1917), s. 4.
- “Kazan Haberleri”, *Yıldız*, 1778, (3 April 1917), s. 4.
- “Kazan Haberleri”, *Yıldız*, 1781, (10 April 1917), s. 3.
- “Kazan Müslüman Harbi Kamititi”, *Koyaş*, 1100, (2 April 1917), s. 2-3.
- “Kazan Müslüman hem Harbi Kamititleri Cyuluşı”, *Koyaş*, 1101, (4 April 1917), s. 2.
- “Kazan Müslüman Kamititinin Platforması”, *Koyaş*, 1109, (23 April 1917), s. 2.
- “Kazan Müslüman Kamititinin Umumi Cyumı”, *Koyaş*, 1105, (13 April 1917), s. 2-3.
- “Kazan Müslümanlarının Protisti”, *Koyaş*, 1104, (11 April 1917), s. 3.
- “Kazan Müslümanlarının Umumi Cyuluşı”, *Koyaş*, 1090, (9 Mart 1917), s. 3.
- “Kazan’da Haller”, *Yıldız*, 1763, (5 Mart 1917), s. 2.
- “Kazan’da Müslüman Kamititinin Platforması”, *Yıldız*, 1784, (21 April 1917), s. 1.
- “Kazandığı Muallim ve Müderrisler Tarafından Rusyadaki Müslümanlara Hitap”, *Yıldız*, 1771, (17 Mart 1917), s. 3-4.
- “Kazandığı Ulema Cemiyeti Tarafından Müslümanlarga İşbu Hitabname Taratıldı”, *Yıldız*, 1775, (27 Mart 1917), s. 3-4.
- “Kazandığı Umumi Müslimeler Syeizdi”, *Yıldız*, 1785, (26 April 1917), s. 2.
- “Mahkeme-i Şeriyanın Umumi Emri”, *Vakit*, 2194, (15 Mart 1917), s. 1.
- “Mahkeme-i Şeriye Meselesi: Sefa Bayezidof hem Kapkayef İşi”, *Tormuş*, 606, (9 Mart 1917), s. 1-2.

- “Mahkeme-i Şeriye Tiresinde”, *Vakit*, 2202, (31 Mart 1917), s. 1-2.
- “Memleket İdaresi Almaşnu ve Türkistan”, *Vakit*, 2193, (14 Mart 1917), s. 1.
- “Memleketteki Almaşnular Münasebetiyle”, *Koyaş*, 1088, (5 Mart 1917), s. 1-2.
- “Meskev Müslümanlarının Ciyuluşları”, *Vakit*, 2189, (7 Mart 1917), s. 1-2.
- “Meskev’den”, *Koyaş*, 1094, (19 Mart 1917), s. 3.
- “Millîyet Meselesi”, *Koyaş*, 1108, (20 April 1917), s. 1-2.
- “Muvakkat Kamitit Tarafından Halkga Hitap”, *Vakit*, 2186, (3 Mart 1917), s. 2.
- “Muvakkat Müslüman Merkezi Tüzülü”, *Vakit*, 2197, (22 Mart 1917), s. 3.
- “Müslimelerin Birinçi Syeizdi”, *Koyaş*, 1110, (25 April 1917), s. 3.
- “Müslüman Byurolarının Kineş Meclisi”, *Vakit*, 2209, (18 April 1917), s. 2.
- “Müslüman Fraksiyası ve Dyhovnı Sabranıyamız Nişliler?”, *Vakit*, 2189, (7 Mart 1917), s. 1.
- “Müslüman Kamititi”, *Koyaş*, 1094, (19 Mart 1917), s. 2-3.
- “Müslüman Kamititi”, *Yıldız*, 1785, (26 April 1917), s. 4.
- “Müslüman Kamititinin Cyuluşu”, *Koyaş*, 1092, (14 Mart 1917) s. 3.
- “Müslümanlar Protisti”, *Koyaş*, 1103, (9 April 1917), s. 2.
- “Müslümelere Syeizdinin İkinçi Meclisi”, *Yıldız*, 1111, (27 April 1917), s. 2.
- “Orenburg Haberleri: Hitabname”, *Vakit*, 2193, (14 Mart 1917), s. 3.
- “Orenburg Haberleri: Üzgerişler Orenburg’da Niçek Karşı Alına?”, *Vakit*, 2187, (4 Mart 1917), s. 3.
- “Orenburg Haberleri”, *Vakit*, 2189, (7 Mart 1917), s. 3.
- “Orenburg Haberleri”, *Vakit*, 2201, (30 Mart 1917), s. 3.
- “Orenburg Haberleri”, *Vakit*, 2212, (25 April 1917), s. 3.
- “Orenburg Mahkeme-i Şeriyasındaki Üzgerişler”, *Vakit*, 2194, (15 Mart 1917), s. 2.
- “Orenburg Mahkeme-i Şeriyasından”, *Vakit*, 2195, (17 Mart 1917), s. 1.
- “Orenburg Mahkeme-i Şeriyesinden Ahund, Hatip ve İmamlarga”, *Tormuş*, 609, (14 Mart 1917), s. 3.
- “Orenburg Müslümanlarının Ciyuluşları”, *Vakit*, 2190, (8 Mart 1917), s. 2.
- “Orenburg Müslümanlarının Cyuluşu”, *Vakit*, 2196, (21 Mart 1917), s. 4.
- “Petrograd Mektupları: İçtimai İşlerimiz, Merkezi Büro”, *Koyaş*, 1106, (16 April 1917), s. 1-2.
- “Petrograd’daki Müslüman Merkez Byurosı Tarafından”, *Vakit*, 2210, (21 April 1917), s. 1-2.
- “Petrograd’daki Müslüman Merkezi Bürosu Tarafından”, *Koyaş*, 1109, (23 April 1917), s. 2.
- “Radzanko Tarafından Padişahga Yiberilgen Tiligram”, *Vakit*, 2186, (3 Mart 1917), s. 2.
- “Sadri Efendi’nin Liksiyası”, *Vakit*, 2195, (17 Mart 1917), s. 1-2.
- “Sefa Bayezidof ve İnyet Kapkayeflerni Tevkif Münasebetiyle”, *Tormuş*, 607, (10 Mart 1917), s. 1.
- “Selamımız”, *Yıldız*, 1112, (30 April 1917), s. 1.
- “Syeizdler ve Ufa Müslümanları”, *Yıldız*, 1777, (31 Mart 1917), s. 3-4.
- “Syeizdnin Mühim Kararları”, *Tormuş*, 631, (18 April 1917), s. 2.
- “Tatar Polkaları Ni Üçün Kirek?”, *Yıldız*, 1780, (7 April 1917), s. 2-3.
- “Ufa Müslümanlarının Vilayet Syeizdinin Kararları”, *Yıldız*, 1112, (30 May 1917), s. 3.
- “Ufa Vilayeti Müslümanlarının Syezdi”, *Tormuş*, 630, (16 April 1917), s. 1-2.
- “Ufa Vilayeti Müslümanlarının Syezdi”, *Tormuş*, 619, (28 Mart 1917), s. 1.
- “Ulema Cemiyetinin Layihası”, *Yıldız*, 1786, (28 April 1917), s. 1.
- “Uluğ Almaşnu Künlerinde Müslümanlar”, *Koyaş*, 1089, (7 Mart 1917), s. 1-2.

- “Yeni Rusya, Yeni Hayat”, *Vakit*, 2188, (5 Mart 1917), s. 2.
- Ahmediyef, Şehid, “Bizge Ni İşlerge V”, *Yıldız*, 1770, (15 Mart 1917), s. 1.
- Ahmediyef, Şehid, “Bizge Ni İşlerge VI”, *Yıldız*, 1771, (17 Mart 1917), s. 1-2.
- Ahmediyef, Şehid, “Bizge Ni İşlerge VII”, *Yıldız*, 1772, (20 Mart 1917), s. 1-2.
- Ahund Müsaviđi, “Hürriyet Devrinde”, *Yıldız*, 1778, (3 April 1917), s. 2.
- Akhtyamova, Alsu Vazikhovna, “Tatarskoe Sotsialistiçeskoe Dvijenie: Genezis i Razvitie”, *İz İstorii i Kulturu Haradov Srednego Povoljya*, 12/2, (2022), s. 95-106.
- Anet, Claude, *Günü Güne Rus İhtilali*, çev. Nusret Kuruoğlu, Kardeş Matbaası, İstanbul 1969.
- Badcock, Sarah, *Politics And The People In Revolutionary Russia A Provincial History*, Cambridge University Press, UK 2007.
- Battal, A., “Tüşken Nikolay II’nçi”, *Yıldız*, 1763, (5 Mart 1917), s. 1.
- Beevor, Antony, *Devrim ve İç Savaş 1917-1921 Rusya*, çev. Arif Kaplan, Kronik, İstanbul 2024.
- Bennigsen, Alexandre – C. L. Quelquejay, *Sultan Galiyev Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası*, çev. Erden Akbulut-T. Ahmet Şensılay, Sosyalist Yayınlar, İstanbul 1995.
- Bookchin, Murray, *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi Üçüncü Devrim: 1905’ten 1917’ye Rus Devrimleri*, çev. Ali İhsan Başğül, Sümer Yayıncılık, İstanbul 2023.
- Burdzhalov, E. N., *Russia’s Second Revolution The February 1917 Uprising in Petrograd*, çev. Donald J. Raleigh, İndiana University Press, 1987.
- C. V., “Meşrutiyet mi, Cumhuriyet mi? I”, *Vakit*, 2196, (21 Mart 1917), s. 1-2.
- C. V., “Meşrutiyet mi, Cumhuriyet mi? II”, *Vakit*, 2212, (25 April 1917), s. 1-2.
- Carr, E. H., *Lenin’den Stalin’e Rus Devrimi 1917-1929*, çev. Levent Cinemre, Yordam Kitap, İstanbul 2015.
- Carr, E. H., *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1 (1917-1923)*, çev. Orhan Suda, Metis Yayınları, İstanbul 2016.
- Devlet, Nadir, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1998.
- Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Devletşin, Tamurbek, *Sovyet Tataristan’ı*, çev. Mehmet Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, (Tarihsiz).
- Dukes, Paul, *October and The World, Perspectives on The Russian Revolution*, The Macmillan Press, London 1979.
- Evtuhov, Catherine – Richard Stites, *1800’den İtibaren Rusya Tarihi: Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*, çev. Ahmet Cevdet Aşkın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018.
- F. K., “Zur Üzgeriş Künlerinde”, *Vakit*, 2187, (4 Mart 1917), s. 1.
- F., “Ayaz Efendi Şerefine”, *Koyaş*, 1105, (13 April 1917), s. 1-2.
- Fatih, “İnkılap ve Biz III”, *Koyaş*, 1091, (12 Mart 1917), s. 1-2.
- Ferro, Marc, *The Bolshevik Revolution A Social History of The Russian Revolution*, çev. Norman Stone, Routledge & Kegan Paul, London 1980.
- G. İ., “Bütün Rusya Müslümanları Cıyılışı”, *İrek*, 11, (6 May 1917), s. 1.
- Gabdräfikova, L. R., “Tatarskoe Medrese i Revolyutsiya: Rojdenie “Bıvşih Şakirdov”, *Çelovek i Revolyutsii: Kazanskaya Guberniya*, ed. L. R. Gabdräfikovoi, İnstitut İstorii im. Ş. Mardjani, Kazan 2016, s. 175-187.
- Gündoğdu, Abdullah, “Türklerin Tanıklığında Rusya’da Devrim Süreci”, *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2018, s. 21-36.
- Hasanov, M. H. – Galimdjani İbragimov, *Tatknigoizdat*, Kazan 1977.

- Hesenov, H., *Revolyutsioner Bolşevik Hösäen Yamaşev*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1959.
- Hosking, Geoffrey, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, çev. Kezban Acar, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- İbragimov, Galimdjani, *Tatari v Revolyutsii 1905 Goda*, İzdanie Gosudarstvennogo İzdatelstva TSSR, Kazan 1926.
- İshakii, Gayaz, “Saf Başına”, *Gayaz İshakii Eserler*, 9, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 2012, s. 7-11.
- İshakov, Salavat, *Rossiiskie Musulmane i Revolyutsiya 1917-1918*, İzdatelstvo Sotsialno-Političeskaya Misl, Moskva 2004.
- İşçi, Onur – Onur Önel, *Rusya İmparatorluğu'nun Çöküşü: Harp Yahut İhtilal*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- Kanlıdere, Ahmet, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakii*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- Katkov, George, *Russia 1917 The February Revolution*, Harper & Row Publishers, New York 1967.
- Kerenski, Aleksandr, *Kerenski ve Rus İhtilali*, çev. Rasih Güran, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1967.
- Kurat, Akdes Nimet, “Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)”, *Makaleler*, III, haz. Nihat Yazılıtaş, Ahmet Vurgun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 183-301.
- Kurat, Akdes Nimet, “1917 Şubat İhtilali ve Rusya Türkleri”, *Makaleler*, II, haz. Nihat Yazılıtaş, Ahmet Vurgun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 95-108.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Kutlu Muhammed, “Kazan Müslüman Askerleri Arasında Hürriyet Hareketleri”, *Yıldız*, 1774, (24 Mart 1917), s. 4.
- Liebman, Marcel, *Rus Devrimi: Bolşevik Zaferin Kökenleri, Aşamaları ve Anlamı*, çev. Samih Tiryakioğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017.
- Lohr, Erich, “War and Revolution 1914-1917”, *The Cambridge History of Russias Volume II: Imperial Russia 1689-1917*, ed. Dominic Lieven, Cambridge University Press, UK 2006, s. 655-669.
- Maksudi, Hadi, “Cumhuriyet Niden İbare”, *Yıldız*, 1773, (22 Mart 1917), s. 1.
- Maksudi, Hadi, “Hidmetkarlar Meselesi”, *Yıldız*, 1783, (18 April 1917), s. 2.
- Maksudi, Hadi, “Rusya'da Partiyalar”, *Yıldız*, 1777, (31 Mart 1917), s. 2.
- Maksudi, Hadi, “Zur İnkılap”, *Yıldız*, 1769, (13 Mart 1917), s. 1.
- Maksudi, Hadi, “Zur Üzgerişler”, *Yıldız*, 1763, (5 Mart 1917), s. 1.
- Maksudi, Sadri, “Hazırkı Siyasi Ahval İçinde Vazifemiz”, *Vakit*, 2187, (4 Mart 1917), s. 2.
- Maksudi, Sadri, “Kaditler Syezdinde Söylegen Sözlerim”, *Vakit*, 2214, (28 April 1917), s. 1-2.
- Maksudi, Sadri, “Millî Syezd Ne Revişte Cıylurğa Tyüş?”, *Vakit*, 2193, (14 Mart 1917), s. 1-2.
- Mansurof, Asım, *Birinci, Rivalutsiya Yıllarında Tatarlar*, SSSR Halklarının Üzek Neşriyatı, Meskev 1926.
- Marc Ferro, *The Russian Revolution of February 1917*, çev. J. L. Richards, Prentice Hall, London 1967.
- Muhabir, “Ufa Haberleri”, *Yıldız*, 1770, (15 Mart 1917), s. 3.
- Muhabir, “Ufa Haberleri”, *Yıldız*, 1771, (17 Mart 1917), s. 2.
- Muharyamov, M. K., *Oktyabr i Natsionalny Vopros v Tatari*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan 1958.
- Murtazin, Muhammed Fatih, “Müslüman Syezdi Hakkında”, *Vakit*, 2200, (29 Mart 1917), s. 1-2.
- Muzaffer, A. Rauf, “Türkistan Müslümanlarının Bugünkü Vazifeleri”, *Vakit*, 2190, (8 Mart 1917), s. 2.
- Özsoy, Emre, “Tan Yıldızı” Gazetesi'nde Ceditçi Aydınlara Yönelik Muhalefet (1906)”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IV/7, (2022), s. 227-238.

- Rabinowitch, Alexander, *Devrime Doğru Petrograd Bolşevikleri ve 1917 Temmuz Ayaklanması*, çev. Serpil Pehlivan, Yordam Kitap, İstanbul 2017.
- S. B., “Meskev Müslümanları Arasında”, *Koyaş*, 1091, (12 Mart 1917), s. 2-3.
- S., “Meskev Müslümanları”, *Koyaş*, 1092, (14 Mart 1917), s. 3.
- Sadri, “Millî Syezd Niçün Kirek?”, *Vakit*, 2192, (12 Mart 1917), s. 1-2.
- Said, Kerim, “Memleket Üzeginden İhtilal hem İrek Künleri”, *Koyaş*, 1091, (12 Mart 1917), s. 2.
- Said, Kerim, “Petrograd Mektubu”, *Koyaş*, 1082, (19 Fivral 1917), s. 2.
- Said, Kerim, “Petrograd Mektupları”, *Koyaş*, 1099, (30 Mart 1917), s. 2.
- Swain, Geoffrey, *Rus Devrimi'nin Kısa Tarihi*, çev. Mert Büyükkarabacak, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.
- Şeref, Alim Alaaddin, “Kazan Müslüman Mutebaranının Cyulışı”, *Koyaş*, 1098, (28 Mart 1917), s. 2-3.
- Şeref, Alim Alaaddin, “Kazan Müslüman Mutebaranının Cyulışı”, *Koyaş*, 1097, (27 Mart 1917), s. 2-3.
- Tagirov, İldus, “Fevralskii Perevorot v Kazani: Obrazovanie Soveta i Ustanovlenie Dvoevlastiya”, *İstoriya Tatar*, VII, İnstitut İstorii İm. Ş. Meardjanii, Kazan 2013, s. 199-204.
- Tagirov, İndus, “Rossiiskie Revolyutsii i Probujdenie Tatar”, *Eho Vekov*, 2, (2005), s. 102-109.
- Taki Bedii, “Bugünkü Borçumuz”, *Koyaş*, 1092, (14 Mart 1917), s. 1-2.
- Taymas, Abdullah Battal, *Rus İhtilâlınden Hâtıralar*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1968.
- Togan, Zeki Velidi, *Hâtıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.
- Ulam, Adam B, *The Bolsheviks, The Intellectual and Political History of the 'Triumph of Communism in Russia*, Harvard University Press, London 1998.
- Validov, Djamal, “Tangıstı”, *Gayaz İshakii Eserler*, 15, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 2014, s. 11-12.

THE FEBRUARY REVOLUTION AND THE VOLGA-URAL TATARS: ROOTS AND THE MEANING OF THE REVOLUTION (FEBRUARY-MAY 1917)

Emre ÖZSOY*

This article studies the activities of the Volga-Ural Tatars in the period between the February Revolution and the First Congress of All-Russian Muslims that took place in May 1917, Moscow. In this regard; the questions of how the February Revolution was received in the Volga-Ural region, how the intellectuals guided the society, and in what direction the political and ideological changes took place were examined together with the roots and development process of the revolutionary thought among the Tatars. Leading Tatar publications of the period such as Vakıf (1906-1918), Tormış (1913-1918), Koyaş (1912-1918) and Yıldız (1906-1918) constitutes the primary sources of the study. Based on these sources, the writings of the leading Tatar intellectuals, who were influential in shaping the revolutionary process, have been examined. The activities of the committees formed in cities such as Kazan, Orenburg, and Ufa were evaluated; and the Tatar community's approach towards the Provisional Government was discussed.

The February Revolution of 1917, which marked the beginning of the October Revolution in Tsarist Russia, also triggered the political awakening and ideological organization of various peoples under Russian rule. The responses of groups associated with the former Tsarist regime varied significantly, shaped by their distinct intellectual, economic and political experiences. In this context, the reaction of the Russian Turks and the Volga-Ural Tatars, who are the focus of this study, reveals a general distance from the revolutionary movement, both ideologically and in practice. Their stance toward the revolution was, in many ways, shaped by their interpretation and understanding of its nature and implications.

The political, economic and military problems that began in Tsarist Russia in the late nineteenth century initiated a process that brought the autocratic regime into direct confrontation with the people in the early twentieth century. However, the restrictions imposed by the regime began to ease, especially the 1905 Revolution and the establishment of a constitutional monarchy, and created an opportunity for them to gain cultural and political experience in the period leading up to the February Revolution. In this context, the Volga-Ural Tatars utilized the press and

* Assistant Professor, National Defence University of Türkiye, Military Academy, Department of History, Ankara / Türkiye, emreozsoy206@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6803-5099

took advantage of the opportunities presented during the Duma period, achieving a notable level of political engagement. They succeeded in fostering a connection politics and society, especially through the formation of the “Muslim Alliance”. However, this political progress did not necessarily mean that they were sufficiently prepared for the February Revolution.

During the February Revolution, the centers of the political activities of the Russian Turks were the capital cities of Petersburg and Moscow. Organizations were made on behalf of the Muslims of Russia, regardless of the region, under the leadership of the Duma deputies and intellectuals. In this sense, the first reaction to the revolution in the meetings held was positive, and telegrams expressing support were sent to both the Provisional Government and the Duma president. At this stage, it is understood that the Russian Turks welcomed the revolution not on ideological grounds, but rather out of satisfaction with the fall of Tsarism.

In the Volga-Ural region, it is possible to see the impact of the February Revolution among the Tatars, especially in Kazan, as well as in the cities of Orenburg and Ufa. However, this impact did not closely align with the revolution’s prevailing ‘worker and soldier’ discourse. Although the emergence of a working class and the introduction of ideological doctrines had been observable in Kazan since the 1890s, an organized social-democratic movement among the Tatars had not developed by the time of the February Revolution in 1917. Although a few Tatar intellectuals gained attention, the primary source of revolutionary thought remained Russian and the Tatar examples that emerged largely derivative. As a result, there was a lack of ideological experience among the Tatars. For this reason, the surprise and joy felt at the collapse of the Tsarist regime in Volga-Ural showed itself as the first outcome of the revolution. In other words, what was important for a Tatar was not the “class struggle” but the collapse of the administration that had long been seen as a rival.

An examination of the Tatar periodicals centered in Kazan, Ufa, and Orenburg reveals that the February Revolution was primarily led by a group of intellectuals, who also guided public opinion. In this context, it was frequently emphasized that the Muslims of Russia should act as a unified group, with the belief that such unity would provide them with an advantage in securing fair representation through the new election system in post-revolutionary Russia. Therefore, although the existence of classes among the Muslims of Russia was accepted, no struggle was encouraged. Meetings held in the Volga-Ural region stressed the importance of cooperation between workers, peasants, and, though weaker, the bourgeois class. For this reason, it is possible to witness the unity of workers, soldiers, imams, merchants and peasants in Kazan, Orenburg and Ufa and even in smaller settlements. This situation reveals how the February Revolution was defined in the Volga-Ural region.

After the February Revolution, the main issues discussed among the Volga-Ural Tatars included: the elections for the Russian Constituent Assembly, the new regime of Russia, the All-Russian Muslim Meeting to be held in Moscow, the revival of the Muslim Alliance, the position of the Orenburg Religious Administration in the new political order the formation of

a Muslim military regiment, cooperation with the Muslims of Turkestan, the establishment of equal citizenship, the recognition of the Turkish-Tatar language as an official language, and the avoidance of class distinctions. The prominent leaders in the management of the political process in the region included figures such as Sadri Maksudî Arsal, Ayaz İshakî, Alimcan Barudî, İlyas Alkin, Ahmet Salihov, Hadi Maksudî, Cemaleddin Velidî and Fatih Kerimi.

The results of the study indicate several key findings. The first is that the February Revolution caught the Turks of Russia unprepared. While the society could not imagine that the Tsarist regime would collapse, the intellectuals were also taken by surprise. Although they engaged in political activities, they did so without the ideological understanding necessary to fully align with the revolution's principles. Another key finding is that the leaders who managed the activities in the Volga-Ural region did not embrace the February Revolution on an ideological basis, but rather viewed it simply as a development that brought an end to the Tsarist administration. Additionally, while the class issue was acknowledged, any conflict based on class interests among Muslims was deliberately avoided, with an emphasis on unity grounded in religious solidarity. This approach was likely driven by a desire for collective action, aiming to secure a majority in the newly established Russia and to ensure fair representation in the forthcoming election system.